

SOVIETŲ SAUGUMAS PRIEŠ UKRAINIEČIŲ IR LIETUVIŲ PARTIZANUS 1944–1953 METAIS: GINKLUOTO PASIPRIEŠINIMO SLOPINIMAS (REMIANTIS SBU ARCHYVO MEDŽIAGA)

Darius Juodis

ABSTRACT

Between 1944 and 1953, the Soviet security forces sought to suppress the armed resistance in Western Ukraine and Lithuania by applying similar kinds of measures. These resistance movements were not directly related to each other, but there were similarities and differences. In Western Ukraine, the movement covered a bigger area, with a correspondingly larger number of people living there, and the fighting, especially in the initial period, was fiercer compared to Lithuania. The article compares these anti-Soviet resistance movements according to several criteria. The author puts the main focus on issues of the suppression of the resistance, comparing the situations in Western Ukraine and Lithuania at the time. He examines critically the material left by the Soviet security forces, and analyses the use of the agency and military actions against the partisans. The research is based mostly on Soviet security agency documents preserved in the Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (Sectoral State Archives of the SBU, the Ukrainian Security Service) in Kyiv. This material has not yet been widely used by Lithuanian historians, although it is relevant for understanding the mechanisms of the activities of the Soviet security forces, not only in Western Ukraine, but also in Lithuania.

KEY WORDS: Soviet security forces, anti-Soviet resistance, guerrilla warfare, Ukrainian Insurgent Army, Lithuanian partisans, internal troops.

ANOTACIJA

1944–1953 m. sovietų saugumo struktūros stengėsi nuslopinti vakarų ukrainiečių ir lietuvių ginkluotą pasipriešinimą, taikydamos panašias priemones. Tarpusavio tiesioginiu ryšiu nesusiję partizaniniai pasipriešinimai turėjo panašumų ir skirtumų. Partizaninis judėjimas Vakarų Ukrainoje apėmė didesnius plotus, kuriuose atitinkamai gyveno didesnis žmonių skaičius ir vyko, ypač pradinio laikotarpio, jnirtingesnės kovos nei Lietuvoje. Straipsnyje yra lyginami šie antisovietiniai pasipriešinimai pagal keletą kriterijų. Didžiausias dėmesys skiriamas šių pasipriešinimų slopinimo klausimams, lyginama tuometinė Vakarų Ukrainos ir Lietuvos situacija. Kritiškai įvertinami sovietų saugumo palikti duomenys, tiriamas sovietų saugumo agentūros naudojimas ir kariniai antipartizaniniai veiksmai. Tyrimas atliekamas remiantis sovietų saugumo dokumentais, saugomais valstybiniame Ukrainos saugumo tarnybos archyve. Šia medžiaga dar nebuvo plačiai remtasi Lietuvos istorinėje literatūroje, nors ji yra aktuali, siekiant suvokti sovietų saugumo veiklos mechanizmus ne tik Vakarų Ukrainoje, bet ir Lietuvoje.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: sovietų saugumas, antisovietinis pasipriešinimas, partizaninis karas, Ukrainiečių sukilėlių armija, Lietuvos partizanai, vidaus kariuomenė.

Darius Juodis, dr., senior researcher, General Jonas Žemaitis Military Academy of Lithuania, Research Centre, Šilo g. 5, LT-10322 Vilnius, Lithuania. Email: rez.muzejus@gmail.com.

THE ANTI-SOVIET RESISTANCE: NEW APPROACHES TO THE LITHUANIAN PARTISAN WAR

Acta Historica Universitatis Klaipedensis XL, 2020, 69–95. ISSN 1392-4095 (Print), ISSN 2351-6526 (Online)

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/ahuk.v40i0.2130>

Įvadas

Dabartiniame Valstybiniame Ukrainos saugumo tarnybos (SBU) archyve (ukr. *Галузевий державний архів Служби безпеки України*, santrumpa *ГДА СБУ*) saugomi buvusio sovietų saugumo Ukrainos SSR padalinio dokumentai. Ši archyvinė institucija yra savotiškas Lietuvos ypatingojo archyvo atitikmuo, turintis panašumų ir skirtumų. Per paskutinius du dešimtmečius keitėsi archyve saugomų dokumentų statusas. Vienu metu bylos tapdavo atviros besidomintiesiems, kitu metu ant jų vėl būdavo uždedamas grifas „slaptai“. Tik 2014 m. įvykus reikšmingiems politiniams pasikeitimams Ukrainoje, archyvo dokumentai tapo prieinami šalies ir užsienio tyrinėtojams. Šiuo metu yra supaprastintos priėjimo prie bylų sąlygos, bet kai kuri organizacinė specifika išliko, ypač iš anksto registruojantis darbu skaityklose.

70

Straipsnio tikslas – remiantis SBU archyvo medžiaga išanalizuoti ginkluotos rezistencijos slopinimo būdus Vakarų Ukrainoje. Juos nagrinėjant atsiskleis šios medžiagos aktualumas, tiriant panašius antisovietinio partizaninio judėjimo slopinimo klausimus Lietuvoje. Chronologinės darbo ribos apima laikotarpį, kai abiejuose kraštuose organizuotai veikė partizanai – 1944–1953 m. Darbo uždaviniai: nagrinėti SBU archyvinę medžiagą, kuri gali padėti formuoti naujas įžvalgas arba patvirtinti kai kurias jau esamas prielaidas apie partizaninio pasipriešinimo slopinimą Lietuvoje. Analizuoti dokumentus ir pateikti duomenis, kurie padeda atskleisti ir suprasti antipartizaninę veiklą tiek Vakarų Ukrainoje, tiek Lietuvoje. Pasipriešinimo slopinimas vyko tai pačiai sistemai vadovaujant, tuo pat metu ir taikant panašias priemones. Analizuoti sovietų statistinių duomenų apie antisovietinių kovotojų nuostolius patikimumo klausimus, antipartizaninius karinius veiksmus ir agentūros naudojimą prieš rezistentus. Dėl konteksto suvokimo darbe bus aptarti bendri ginkluoto pasipriešinimo Lietuvoje ir Vakarų Ukrainoje lyginamieji bruožai. Tai gali padėti suprasti, kad ginkluotas antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje nebuvo vienintelis ar neturėjęs pavyzdžių reiškinys Rytų Europoje.

Aktualu nagrinėti pasirinktas temas, nes lietuvių autoriai, rengdami darbus, dar nėra plačiai naudojęši šio archyvo dokumentais. Todėl nagrinėjama medžiaga lietuvių istoriografijoje dar yra nepažini. Aktualu ir tarptautiniu lygmeniu, nes panašios temos dažnai patenka į „informacinio karo“ lauką, kur pateikiamos išankstinės tendencingos, supaprastintos politinės išvados apie praeities reiškinius.

Sovietiniais metais partizaninio pasipriešinimo Ukrainoje ir Lietuvoje istorija tyrinėta ir aprašyta labai panašiai. Vienokia – teigiama – versija buvo pateikiama emigracijoje, kitokia – neigiama – SSRS. Naujas tyrimo etapas prasidėjo po 1991 m., atsivėrus slaptiesiems archyvams. Pasipriešinimo judėjimas plačiai ir įvairiai nagrinėjamas Ukrainoje, kur tiriančių šią temą istorikų skaičius daug kartų viršija tokių pat tyrinėtojų

skaičių Lietuvoje. Ukrainos istorikų darbuose plačiai naudojama SBU medžiaga. Jau yra išnagrinėta daug antisovietinio pasipriešinimo ir jo slopinimo Vakarų Ukrainoje istorijos klausimų. Pradedant pokariu, iki XX a. pabaigos publikuota apie 4 tūkst. įvairių darbų, skirtų UPA (*Українська повстанська армія*, liet. k. Ukrainiečių sukilėlių armija) ir OUN (*Організація українських націоналістів*, liet. k. Ukrainiečių nacionalistų organizacija) istorijai. Taip pat publikuota daug archyvinės medžiagos apie pasipriešinimą. Nuo 1973 m. Kanadoje ir nuo 1992 m. Ukrainoje leidžiamas UPA metraštis. Parengta per 100 šios serijos didelės apimties tomų. Kai kuriose knygose publikuoti sovietų saugumo dokumentai, liečiantys pasipriešinimo slopinimą¹.

Apibendrinantis ukrainiečių pasipriešinimą darbas lietuvių kalba būtų Oleksandr Vovk straipsnis², kur aiškiai apžvelgta pačios rezistencijos raida, besikeičiant politinėms aplinkybėms.

Ukrainos (darbe tai įvardijama kaip „Ukrainos centrinis valstybinis archyvas“) ir Rusijos archyvų medžiaga yra pasinaudojęs istorikas Juozas Starkauskas, rengdamas knygą apie SSRS vidaus kariuomenės veikimą prieš partizanus Lietuvoje³. Autorius, remdamasis 1946 m. ir 1947 m. statistiniais duomenimis, stengėsi įrodyti, kad lietuvių partizanai veikė aktyviausiai. Anot autoriaus, „Šiaip ar taip, mūsų partizanų kova tiek ginklu, tiek spausdintu žodžiu atrodo solidžiausiai“⁴. Žinoma, toks teiginys yra diskusinis. Ne mažiau svarbu atsakyti, ar taip buvo visais pasipriešinimo metais? Prieš ką konkrečiai daugiausia buvo nukreipti Vakarų Ukrainos ir Lietuvos kovotojų veiksmai? Paskutinį klausimą autorius ir pats kelia savo knygoje. Baltijos šalių, Vakarų Baltarusijos, Vakarų Ukrainos pasipriešinimo palyginimą atliko Arvydas Anušauskas⁵. Straipsnyje jis rėmėsi Rusijos valstybinio karo archyvo medžiaga, konkrečiai 1946–1947 m. statistiniais MVD⁶-MGB⁷ duomenimis apie pasipriešinimo slopinimą minėtuose kraštuose.

Tarptautinėje erdvėje aiškiai matyti antisovietinių pasipriešinimų vertinimo takoskyra, daugiausia pasireiškianti tarp Lietuvos ir Rusijos, Ukrainos ir Rusijos, Ukrainos ir

¹ *Borot'ba proty UPA i natsionalistychnoho pidpilliā: informatsiini dokumenty TSK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS-MVS, MDB-KDB (1943–1959)*. Knyha 1: 1943–1945 (Litopys UPA. Nova seriā, t. 4). Upor. Anatolii KENTIĪ, Volodymyr LOZYTS'KYĪ, Iryna PAVLENKO. Kyiv-Toronto, 2002; Knyha 2: 1946–1947 (Litopys UPA. Nova seriā, t. 5). Upor. Anatolii KENTIĪ, Volodymyr LOZYTS'KYĪ, Iryna PAVLENKO. Kyiv-Toronto, 2002; Knyha 3: 1948 (Litopys UPA. Nova seriā, t. 6). Upor. Anatolii KENTIĪ, Volodymyr LOZYTS'KYĪ, Iryna PAVLENKO, Kateryna ABRAMOVA. Kyiv-Toronto, 2003; Knyha 4: 1949–1959 (Litopys UPA. Nova seriā, t. 7). Upor. Mykhailo DERKACH, Anatolii KENTIĪ, Volodymyr LOZYTS'KYĪ, Iryna PAVLENKO. Kyiv-Toronto, 2003.

² VOVK, Oleksandr. Paskutinis karinis ir politinis sąjūdis dėl Ukrainos nepriklausomybės. *Genocidas ir rezistencija*, 1997, nr. 2, p. 7–13.

³ STARKAUSKAS, Juozas. *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 m. NKVD-MVD-MGB kariuomenė partizaninio karo laikotarpiu*. Vilnius, 1998.

⁴ *Ibid.*, p. 77.

⁵ ANUŠAUSKAS, Arvydas. Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė. *Genocidas ir rezistencija*, 1997, nr. 2, p. 14–18.

⁶ Rus. k. Министерство внутренних дел, liet. k. Vidaus reikalų ministerija.

⁷ Rus. k. Министерство государственной безопасности, liet. k. Valstybės saugumo ministerija.

Lenkijos. Dabartinėje Rusijoje dažnai pateikiami kaltinimai abiejų kraštų antisovietinio ginkluoto pogrindžio dalyviams, kartu formuojama nuomonė apie jų kolaboravimą su naciais ir dalyvavimą karo nusikaltimuose. Tai ypač pastebima Aleksandro Diukovo darbuose ir pasisakymuose⁸, kur jis naudoja ne visiems prieinamus archyvinius šaltinius. Taip pat jis dažnai akcentuoja antisovietinių partizanų veiksmus prieš civilius gyventojus. Kiti panašios nuomonės besilaikantys autoriai šias frazes dažniausiai tik kartoja. Taigi šiuo atveju pereinama į informacinės kovos lauką, o ne į visapusišką istorinį tyrimą.

Ukrainos ir Lenkijos istorikai dažniausiai nesutaria dėl įvykių Voluinės srityje vertinimo, todėl tai išlieka istorikų ateities tyrimo klausimas.

72

Žinoma, lengva yra viską supaprastinti ir apibendrinti. Vis dėlto tai neliečia įvairių tautybių istorikų, kurie, nepriklausomai nuo politinės konjunktūros, metodiškai ir neutraliai tyrinėja šį laikotarpį, remiasi archyvine medžiaga, o ne taiko ideologines klišes.

Bent teoriškai galėtų atrodyti, kad pasipriešinimo slopinimo klausimų (pavyzdžiui, antipartizaninės kovos organizavimas, priemonės ir pan.) nagrinėjimas galėtų būti vienas iš neutralių tyrimų. Kaip pavyzdys būtų apibendrinto pobūdžio S. Tkačenkos knyga apie UPA taktiką⁹, kurios vienas skyrius skirtas pasipriešinimo slopinimui nagrinėti. Bet vis dėlto neretai pasitaiko, kad rašant šiomis temomis vėl kyla šiuolaikinių ideologinių vertinimų.

Reikšmingesni gali būti įvairūs dokumentų rinkiniai, kaip antai, Rusijoje pasirodęs leidinys, skirtas ginkluoto pasipriešinimo slopinimui SSRS užimtose teritorijose nagrinėti¹⁰. Jame sudarytojai publikavo įvairius Rusijos valstybinių archyvų dokumentus. Įvade jie deklaravo, kad nesiima teisti pasipriešinimo dalyvių, gerbia kiekvienos tautos apsisprendimą, bet negali pateisinti abiejų pusių (sovietų valdžios ir antisovietinių kovotojų) naudotos prievartos. Bet vis dėlto pasitikėjimas publikuojamos medžiagos faktais ir vartojama terminologija ne visada tą neutralumą patvirtina. Kalbant apie archyvinius dokumentus Rusijos archyvuose, pagrįstai galima manyti, kad tikslesnių duomenų apie praktinį pasipriešinimo slopinimą yra ne centriniuose sovietų saugumo aparato, o periferinių padalinių dokumentuose. Būtent čia dažniausiai buvo rengiami pradiniai dokumentai ir tik vėliau jie perrašyti pasiekdavo centrinę valdžią. Todėl dažnokai Maskvoje rašytose ataskaitose pasitaiko iškraipymų, ypač rašant

⁸ DIUKOV, Aleksandr. *Vtorostepennyi vrag. OUN, UPA i reshenie «evreiskogo voprosa»*. Moskva, 2008; DIUKOV, Aleksandr. *Milost' k padshim. Sovetskie repressii protiv natsistskikh posobnikov v Pribaltike*. Moskva, 2009 ir kt.

⁹ TKACHENKO, Sergei. *Povstancheskaia armii: taktika bor'by*. Minsk-Moskva, 2000.

¹⁰ NKVD-MVD SSSR v bor'be s banditizmom i vooruzhennym natsionalisticheskim podpol'em na Zapadnoi Ukrainė, v Zapadnoi Belorussii i Pribaltike (1939–1956): sbornik dokumentov. Sost. N. VLADIMIRTSEV, Aleksandr KOKURIN. Moskva, 2008.

vietoves ir pavardes. Taip pat periferijoje rengtuose dokumentuose esama daugiau įvairesnių detalių, kurios nepateko į siunčiamas vadovybei ataskaitas.

Vakaruose antisovietinio pasipriešinimo judėjimo tyrimas dažniausiai atsiduria išei-
vių iš šių kraštų akiratyje, bet ne vien. Ten stengiamasi temas nagrinėti neutraliai,
bet ne visuomet vertinimai atitinka ukrainiečių ir lietuvių istorikų požiūrį. Užsienio
autorių priėjimas prie archyvinės medžiagos irgi palyginti ribotas. Vis dėlto kai kurie
istorikai nagrinėjo konkrečias su pasipriešinimo slopinimu susijusias temas, naudo-
damiesi Rusijos ir Ukrainos archyvų medžiaga. Kaip pavyzdys būtų Jeffrey Burds,
rašęs apie sovietų saugumo agentūrą Vakarų Ukrainoje¹¹.

SBU archyve saugomos KGB ir jo pirmtakų bylos pagal raštvedybą yra daugmaž to-
kios pačios, jei jas lyginsime su to paties laikotarpio bylomis, sudarytomis Sovietų
Lietuvoje. Panaši dokumentų struktūra, rašymo stilius, terminologija ir kt. Šiuo metu
skaitytojams yra prieinamos archyvistų sutvarkytos kelių fondų bylos, liečiančios
šiam straipsnyje keliamus klausimus. Spėtina, kad ateityje dar gali keistis aprašų
ir bylų numeriai, taip pat pagausėti prieinamų skaityti bylų skaičius. Dėl bylų, pa-
tenkančių į tą patį fondą, turinio įvairovės, t. y. jose rašoma apie skirtingus pokario
įvykius, sudėtinga jas sugrupuoti pagal temas ir potemes. Daugiausia darbe teko
remtis prieinamomis 2 fondo (toliau – f.) bylomis, kuriose dažniausiai rašoma apie
„kovą su banditizmu“ Vakarų Ukrainos srityse. Taip pat naudotasi f. 16 bylomis, kur
esama įvairių suvestinių, ataskaitų apie pasipriešinimo slopinimą. Vertingas yra f. 13,
kuriame sukaupta įvairių spausdintų metodinių priemonių (aplinkraščiai, apžvalgos,
paskaitos ar pan.), savo laiku skirtų uždaram ratui skaitytojų. Jos išlieka svarbiais
šaltiniais, be kurių neįmanoma pažinti vidinio sovietų saugumo gyvenimo. Darbe
naudotasi ir kitų prieinamų archyvo fondų medžiaga. Nuodugniau nagrinėjant do-
kumentus matyti esami netikslumai, iškraipymai, tendencingos išvados. Tai būdingi
sovietų saugumo dokumentacijos bruožai, todėl svarbus tyrinėtojo kritinis mąstymas
ir prieštarų duomenų lyginimas. Darbas būtų pirmas bandymas pasitelkiant
SBU archyvo medžiagą ir remiantis analogijomis ieškoti sąsajų tarp partizaninio pa-
sipriešinimo slopinimo būdų Vakarų Ukrainoje ir Lietuvoje.

Bendrieji ginkluoto pasipriešinimo Vakarų Ukrainoje ir Lietuvoje bruožai

Kai kuriais aspektais palyginti partizaninį pasipriešinimą Vakarų Ukrainoje ir Lietuvo-
je sudėtinga, nors jis vyko praktiškai vienu metu ir politine esme buvo panašus – an-

¹¹ BURDS, Jeffrey. *Agentura: Soviet Informants' Networks and Ukrainian Underground in Galicia, 1944–48. East European Politics and Societies*, 1996, vol. 11, no. 1, pp. 89–130.

tisovietinis, deklaruojantis nepriklausomos, tautinės valstybės atkūrimą (ar sukūrimą). Ginkluotą rezistenciją slopino ta pati iš Maskvos vadovaujama sovietų sistema, naudodama savo saugumo struktūrų padalinius. Skirtinguose kraštuose veikę kovotojai žinojo vieni apie kitus, aišku, dažnai tik patį pasipriešinimo faktą. Tokį teiginį leidžia patvirtinti lietuvių partizanų spaudos publikacijos. Štai 1946 m. „Laisvės varpo“ (A. apygarda) įvadiniame straipsnyje minėtas platus partizanų veikimas Ukrainoje, Baltarusijoje, Moldavijoje, Pabaltijo kraštuose¹². „Dabar pagrindinis-partizaninis judėjimas vyksta ne tik Lietuvoje, bet ir Latvijoje, Ukrainoje“¹³ arba „Pastaruoju metu partizaninis judėjimas prasidėjo ir Ukrainoje“¹⁴, – 1950 m. teigė Dainavos apygardoje rusų kalba leidžiamas „Svobodnoje slovo“. Svarbu suprasti, kuriais atvejais pasipriešinimas buvo žinomas ar tik spėjamas faktas be jokių kitų išsamesnių ar tikslesnių detalių. Manytina, kad būta įvairiai. Kažkokio panašaus žinojimo būta ir Vakarų Ukrainoje. Esama duomenų, kad 1950 m. Vakarų Ukrainos kovotojų grupė žygiavo į Lietuvą dėl ryšių nustatymo, bet jai nepasisėkė ir iš Baltarusijos teko grįžti atgal¹⁵. Teoriškai, net jeigu jie būtų atkeliavę į Lietuvą, abejotina, kad vietiniai kovotojai būtų labai pasitikėję jais, nes tuo laiku, bijodami provokacijų, partizanai vengdavo kontaktuoti su visai nepažįstamais asmenimis. Bet kaip galėjo fragmentiškos žinios pasiekti tarpusavyje nekontaktavusius kovotojus? Galėjo būti keli variantai (pvz., per trečiųjų asmenų laiškus iš Ukrainos į Lietuvą ir atvirkščiai, per užsienio radijo stočių laidas, kur galėjo pranešti apie antisovietinį pasipriešinimą šiuose kraštuose). Rezistencijos dalyviai vieni kitus geriau galėjo pažinti patekę į lagerius, bet ten vyko jau visai kitoks bendradarbiavimas, apie ką byloja politinių kalinių prisiminimai.

Ne taip paprasta kiekybiškai palyginti abu pasipriešinimo judėjimus. Palyginkime abiejuose kraštuose partizaninės kovos apimtus plotus. 1944–1945 m. ginkluotas antisovietinis pasipriešinimas apėmė vakarines Ukrainos sritis, t. y. Lvovo, Rovno, Voluinės, Stanislavo, Ternopolio, Drohobyčo. Taigi kovotojai aktyviau ar pasyviau veikė šešiose Sovietų Ukrainos administracinėse srityse. Taip pat partizanai veikė ir 1946 m. suformuotoje administracinėje Užkarpatės srityje. Šios sritys sudarė apie 110 tūkst. kvadratinių kilometrų plotą, tai yra viršijo Lietuvos teritoriją daugiau kaip pusantro karto. Be to, reikia suprasti, kad ne visuose išvardytuose plotuose partizanai veikė vienodai aktyviai. Stanislavo, Ternopolio, Rovno srityse pastebėtas gerokai didesnis aktyvumas nei, pavyzdžiui, Užkarpatėje. Netgi tos pačios srities rajonuose kovotojai galėjo veikti nevienodai aktyviai. Reikėtų paminėti, kad Lietuvoje partizaninis pasipriešinimas irgi neapėmė visų Lietuvos apskričių. Šiuo požiūriu tuščias buvo

¹² Laisvės varpas, 1945-04-05 [1946-04-05], nr. 5 (7). *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau LYA), f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t.11, l. 43.

¹³ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos*. Sud. Nijolė GAŠKAITĖ-ŽEMAITIENĖ. Vilnius, 1998, p. 207.

¹⁴ *Ibid.*, p. 574.

¹⁵ VJATROVIČ, Volodymyr. Ukrainiečių sukilėlių žygis į Baltijos šalis. *Genocidas ir rezistencija*, 2006, nr. 1, p. 116–121.

Vilnijos ir iš dalies Klaipėdos kraštas. Vilniaus regione šią situaciją nulėmė tautinė gyventojų sudėtis.

Ukrainiečių kovotojai nesistengė apsiriboti tik vakarinėmis sritimis, jie mėgino plėsti savo įtaką į rytines Sovietų Ukrainos sritis, kai kur buvo įkurtos pagrindinės organizacijos, bet ten įsitvirtinti nepavyko. Sovietų saugumas vis fiksuodavo tokius bandymus. Anot šios institucijos, „nacionalistai“ veržėsi į rytines teritorijas nuo 1944 m.¹⁶ Dokumentuose minėti ir konkretūs veikimo faktai. Štai 1945 m. mažos kovotojų grupės, prasiskverbusios iš vakarų, pasirodė Kijevo, Černigovo, Žitomiro srityse. Kijevo srityje padegė kolūkinius pastatus¹⁷. Patys kovotojų vadai suprato rytinių sričių vidinį politinį keblumą. Anot jų vieno dokumento: „Mes einam į rytus, kalbam su ukrainiečiais, o jie nesupranta, ko mes iš jų norim [...]. Rytų ukrainiečiai – rusofilai, jie įsimylėję didžiąją valstybę. Savarankiškos Ukrainos idėja jiems – tai denacionalizuotai ukrainiečių tautos daliai – susiaurėjusi. Nacionalinis klausimas jiems yra antraeilis, supratimas ribotas.“¹⁸ Pažymėtina, kad ukrainiečių kovotojų veikla neapsiribojo vien Ukrainos teritorija. Jie aktyviai reišėsi Lenkijoje iki 1947 m. (kai buvo suduoti stiprūs Lenkijos valdžios smūgiai pagrindžiui), taip pat jų veikla pastebima Čekoslovakijoje, Rumunijoje. Tai nėra nelygintina su lietuvių partizanų pasirodymais Lenkijos ir Lietuvos pasienyje. Konkretus pavyzdys: 1945 m. spalio 23 d. naktį ukrainiečių kovotojai užpuolė 9 diviziono 28 pulko štabą Lenkijoje, prieš tai nutraukę ryšius. Per dvių valandų kautynes žuvo 39 lenkų kariai, 9 paimti į nelaisvę. Ataskaitoje rašyta, kad „gauja“ neteko 11 žmonių¹⁹. Žinant tokius faktus, lengviau suvokti, kad ukrainiečių kovotojų veikimo plotai buvo didesni ir užmojai platesni nei lietuvių. Privalumu galima laikyti minimose Vakarų Ukrainos žemėse partizanavimui palankesnes gamtos sąlygas, pavyzdžiui, Karpatų kalnų masyvus.

Svarbu palyginti žmonių, gyvenusių aptariamose teritorijose, skaičių. Žinoma, nėra tikslių statistinių duomenų, nes niekas iš karto po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungoje nevykdė gyventojų surašymo, jis įvyko tik 1959 m. Bet karo meto demografiniai pasikeitimai buvo ryškūs. Tiesioginės karinių veiksmų ir genocido aukos,

¹⁶ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas Kalnenko visiems USSR NKVD sričių valdybų viršininkams, 1945-01-08.] *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy* (Valstybinis Ukrainos saugumo tarnybos archyvas, Kijevas, Ukraina, toliau *HDA SBU*), f. 2, s. 213, l. 8; [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj visiems USSR NKVD sričių valdybų viršininkams, 1945-04-05.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 37; [USSR MGB operatyvinio pasitarimo, įvykusio 1950 m. balandžio 22 d. Lvove, stenograma.] *HDA SBU*, f. 16, op. 1, s. 743, l. 146.

¹⁷ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj USSR NKVD Rytų sričių valdybų viršininkams, 1945 m. balandis.] *HDA SBU*, f. 2, s. 392, l. 113.

¹⁸ [USSR NKVD Kovos su banditizmu valdybos viršininko pavaduotojo Pastelnako pažyma apie USSR MVD vakarinių ir rytinių sričių valdybų agentūrinio-operatyvinio darbo padėtį ir kovos su banditizmu rezultatus 1946 m., 1946 m. gruodis.] *HDA SBU*, f. 2, s. 432, l. 16.

¹⁹ [USSR NKVD pranešimas Kovos su banditizmu vyr. valdybos viršininkui A. Leontjevui, 1945-10-31.] *HDA SBU*, f. 2, s. 191, l. 122. Sovietų pusė gavo tokius duomenis apie lenkų nuostolius, bet patys sovietai tokio dydžio savų karinių nuostolių praktiškai niekada nepripažindavo. Abejotina, kad sovietų kariai būtų daug profesionalesni nei Lenkijos.

pokarinės represijos, emigracija, repatriacija darė įtaką gyventojų skaičiaus kaitai. Galima netiksliai spėti (remiantis dažniausiai literatūroje pateikiamais duomenimis), kad iš karto po karo Vakarų Ukrainoje gyveno apie 6 mln., o Lietuvoje – per 2 mln. žmonių, taigi skirtumas buvo tarp 2 ir 3 kartų. Žinoma, neįmanoma nustatyti, koks procentas iš šių gyventojų tiesiogiai įsitraukė į pasipriešinimo judėjimą, tegalima spėlioti, bet tai neparemta jokia tiksli statistika. Faktas tik tas, kad Vakarų Ukrainos kovotojų veikimo plotai ir bendras gyventojų skaičius kelis kartus viršijo tuos pačius Lietuvos rodiklius.

76

Nuo išorinių palyginimų galima pereiti prie vidinių. Kaip atrodė vidinė abiejų kraštų pasipriešinimo organizacinė struktūra? Čia galima įžvelgti reikšmingų skirtumų. Ukrainiečių pagrindis pradėjo organizuotis jau 3-iajame dešimtmetyje Lenkijos valdomose ukrainiečių gyvenamose teritorijose ir daugiausia buvo nukreiptas prieš vietos valdžią. 1929 m. įkurta OUN, kurios kūrėjai priklausė UVO (liet. – Ukrainos karinė organizacija), įsteigta dar 1920 m. Taigi ukrainiečių pasipriešinimas prasideda nuo 1917–1920 m. įvykių, kai jiems nepavyko sukurti nacionalinės valstybės. 1939 m. Vakarų Ukrainos teritorijas užėmus SSRS, veikla nukreipta prieš sovietų valdžią, nacių okupacijos metais – prieš nacių ir prosovietinius partizanus. Taigi turėta daugiau nei dešimtmetį trunkančios pagrindinės ir kai kuriais atvejais net kovinės patirties. Bet ilgas pagrindinis laikas 1940 m. sukėlė organizacinį OUN skilimą į nuosaukujį (vadas Andrejus Melnikas) ir radikalųjį (vadas Stepanas Bandera) sparną. 1942 m. radikalusis sparnas inicijavo UPA įkūrimą su savo kariniais vienetais. Taigi 1944 m. Raudonajai armijai įžengiant į Vakarų Ukrainą, pagrindis turėjo savo pasipriešinimo struktūrą. Ginkluota kova su sovietų valdžia tęsėsi iki 1954 m. (tais metais buvo fiziškai likviduoti 24, suimti 17, išvesti pasiduoti 2, o 1955 m. sausio 1 d. USSR KGB įskaitoje buvo dar 55 kovotojai²⁰). Neatsitiktinai stipriausias antisovietinis pasipriešinimas vyko prieškariniu Lenkijos valdytose teritorijose, kur pagrindis iš esmės formavosi. Kitokia padėtis organizacine prasme klostėsi Lietuvoje. 1944–1945 m. čia nepavyko sukurti bendros vadovybės ir ji pradėta formuoti „iš apačios“, t. y. atskirų partizanų apygardų vadovybės iniciatyva, kol 1949 m. ginkluotas pasipriešinimas susivienijo į bendrą organizaciją – Lietuvos laisvės kovos sąjūdį (LLKS). Taigi šiuo požiūriu 1944 m. išėities pozicijos buvo nevienodos – ukrainiečių kovotojai buvo labiau pasiruošę.

Taip pat ukrainiečių kovotojai turėjo daugiau ryšių su užsieniu, per sieną pereinavo dažniau. Vien tik 1947 m. liepos mėnesį MGB užfiksavo sienos perėjimą Lvovo srityje

²⁰ [KGB prie USSR MT IV valdybos viršininko pavaduotojo Poliščiuo pažyma apie OUN banditų likvidavimą Vakarų Ukrainos srityse, 1954 m.] *HDA SBU*, f. 2, s. 2630, l. 2; [KGB prie USSR MT pirmininko pavaduotojas N. Moroz KGB prie SSRS MT IV valdybos viršininkui F. Charitonovui, 1955-01-29]. *HDA SBU*, f. 2, s. 1960, l. 1. Į šią statistiką neįtraukti vadinamieji nelegalai, tokiais kartais būdavo pavadinami pavieniai kovotojai. 1954 m. žuvo 2, suimta 25, išvesti pasiduoti 21, o 1955 m. pradžioje KGB įskaitoje buvo 512 nelegalų (žr. *HDA SBU*, f. 2, s. 2630, l. 4).

8 kartus. Iš Lenkijos perėjo 36 „banditai“²¹. O štai tų metų gegužės–rugpjūčio mėn. Drohobyčo srityje per sieną eidavo būriai po 20–50 žmonių. Iš viso tais mėnesiais iš Lenkijos atėjo 250 žmonių²². Spėtina, kad tai ne itin tikslūs duomenys, bet rodantys nevienkartinį perėjimo faktą. Aišku, kyla klausimas, kiek tai padėjo praktinėje kovoje. Vakarų Ukrainoje pagrindžio vadovybė tikėjo, kad prasidės karas tarp SSRS ir Anglijos, Amerikos, kad tai padės sukurti savarankišką Ukrainą²³. Apie Vakarų ir Rytų karo neišvengiamumą tuo metu kalbėta ir Lietuvoje. Žinoma, abiem atvejais tai buvo politinė realybė nepagrįstos prognozės. Sovietų saugumas savo ruožtu mesdavo kaltinimus, kad amerikiečių žvalgyba nustatė glaudžius dalykinius ryšius su OUN vadovybe dėl bendro „kenkėjiško ir žvalgybinio“ darbo prieš SSRS²⁴. Toks kaltinimas buvo metamas ir lietuvių partizanų vadovybei.

Sovietų saugumas, kovojęs su abiem pasipriešinimais, buvo linkęs labai panašiai juos schematizuoti. Neva pradžioje abiejų kraštų kovotojai bendradarbiavo su vokiečių „fašistais“, o vėliau – su Vakarų šalių žvalgybomis. Pasipriešinimas Vakarų Ukrainoje apibendrintai vadintas OUN-UPA „banditinėmis“ formuotėmis arba „OUN pagrindžiu ir UPA gaujomis“. Kaip minėta, iš karto po karo jam suteiktas atspalvis ir kaip „ukrainiečių-vokiečių nacionalistų gaujų likučiai ir OUN pagrindis“. Kartais dokumentuose OUN ir UPA kovotojai būdavo atskiriami, o kartais sumaišomi į viena. Frazeologija, kaip antai, „banditizmas“, buvo panaši, jei lyginsime su lietuvių partizanų apibūdinimais. Tuo pačiu metu besipriešinantieji Lietuvoje būdavo apibūdinami kaip „nacionalistinis pagrindis ir jo ginkluotos gaujos“.

Dar vienas lyginimo kriterijus galėtų būti kovinis partizanų aktyvumas, ką irgi nebūtų paprasta palyginti. Kaip minėta, istorikas J. Starkauskas, remdamasis 1946–1947 m. duomenimis, teigia, kad Lietuvoje partizanai veikė aktyviau nei Ukrainoje. Bet ar taip būta iš tiesų? Paminėtini bent keli svarbūs veiksniai, kurie leistų abejoti tokiu tvirtinimu. Jau 1943 m. Vakarų Ukrainoje kovota ginklu tiek su naciais, tiek su bandančiais plėsti įtaką sovietinius partizanus. Taigi ginkluota kova prasidėjo anksčiau nei Lietuvoje. Sugrįžus sovietų valdžiai, ukrainiečių partizanai stengėsi veikti aktyviai, jie užpuldavo sovietų karinius dalinius, čia dažniau žūdavo aukštesnį karinį laipsnį turintys ar institucines pareigas (sričių ir rajonų lygmeniu) einantys asmenys nei Lietuvoje. Vienareikšmiškai sunku spręsti, ar sovietų patiriami nuostoliai Vakarų Ukrainoje nesumažinti ataskaitose, nes painiavos statistikoje būta. Štai 1945 m. Rovno ir

²¹ [USSR MGB Lvovo srities valdybos viršininko Voronino specialusis pranešimas USSR valstybės saugumo ministrui S. Savčenko, 1947-08-20.] *HDA SBU*, f. 16, op. 1, s. 624, l. 12.

²² [USSR MGB Drohobyčo srities valdybos viršininkas Maistruk USSR valstybės saugumo ministrui S. Savčenko, 1947-08-23.] *HDA SBU*, f. 16, op. 1, s. 624, l. 17–18.

²³ [USSR NKVD Kovos su banditizmu valdybos viršininko Pavaduotojo Pastelnako pažyma apie USSR MVD vakarinių ir rytinių sričių valdybų agentūrinio-operatyvinio darbo padėtį ir kovos su banditizmu rezultatus 1946 m., 1946 m. gruodis.] *HDA SBU*, f. 2, s. 432, l. 9.

²⁴ [USSR MGB I valdybos viršininkas Pogrebnoj USSR MGB 2 N valdybos viršininko Pavaduotojui Pastelnakui, 1949-08-02.] *HDA SBU*, f. 2, s. 1078, l. 47.

Drohobyčo srityje mažintas „banditinių“ pasireiškimų skaičius ataskaitose. Birželio mėn. Drohobyčo srityje pagal dienų suvestines užregistruota 15, o pagal mėnesinę suvestinę – 71 „banditinis“ pasireiškimas²⁵. 1944–1945 m. vyko intensyvios kovos, kuriose sovietų pusė pasitelkdavo tankus ir lėktuvus (apie tai dar rašysime vėliau), ko Lietuvoje nepasitaikė. 1945 m. žiemą ir pavasarį stiprus sovietų puolimas vyko, kurio metu ukrainiečių kovotojai patyrė didelių nuostolių (sovietų pusės pateikta statistika nėra patikima, vėliau tai iliustruosime konkrečiais pavyzdžiais), dėl to keitėsi kovos taktika. 1945 m. viduryje OUN-UPA perėjo nuo grynų karinių akcijų prie karinių-propagandinių, griežtėjo konspiracija²⁶. Todėl galima sakyti, kad 1946 m. pasipriešinimo intensyvumas abiejuose lyginamuose kraštuose buvo maždaug vienas, nors ankstesniems metams tai nebuvo būdinga. Bet dar svarbu atkreipti dėmesį, į ką buvo nukreipiamos partizanų akcijos. Vakarų Ukrainos ir Lietuvos partizanai dažnai pasirinkdavo skirtingus taikinius. Pagal į Maskvą suplaukusius duomenis, 1946 m. užregistruota partizanų puolimų: Lietuvoje 1 840 (iš jų prieš vietos gyventojus 1 047, arba 57 proc. bendro puolimo skaičiaus), atitinkamai Ukrainoje 1 619 (558, arba 34,5 proc.)²⁷. Žinoma, reikia pasakyti, kad šie skaičiai nėra visiškai patikimi. Nes 1946 m. USSR MVD registravo 2 124 „banditinius“ pasireiškimus, kurių metu žuvo 3 054 asmenys²⁸. Bet anksčiau minėtus skaičius laikykime apytiksliais, apskritai rodančiais, prieš ką daugiausia buvo nukreipti puolimai. Kodėl taip vyko? Anot J. Starkausko, Lietuvoje „partizanai stengėsi suvaldyti ir įbauginti asmenis, linkusius kolaboruoti ir pasiduoti okupantams. Beje, tą faktą, kad ukrainiečiai sunaikino mažiau savų kolaborantų ir išdavikų, galima aiškinti taip, jog ten jų mažiau ir buvo“²⁹. Arba „mūsų partizanai daugiau civilių gyventojų baudavo mirtimi todėl, kad Lietuvoje buvo daugiau išdavikų negu Ukrainoje“³⁰. Dar literatūroje paaiškinama: „Lietuvoje ginkluoti partizanų būriai buvo ne tokie gausūs kaip Vakarų Ukrainoje (ir patirdavo dvigubai mažesnius nuostolius). Tai galima susieti su tam tikrais taktikais skirtumais – Lietuvoje retai buvo puolami reguliariosios kariuomenės daliniai, bet aktyviai atakuojami sovietiniai partiniai aktyvistai.“³¹ Žinoma, išvados, kad Vakarų Ukrainoje galėjo būti mažiau „išdavikų“ (tariamų ar realių), mažai pagrįstos. Nenagrinėsime vieno ar kitų žuvusių civilių tariamos ar tikros kaltės, nes tai kitas platus probleminis klausimas. Vis dėlto peršasi nuomonė, kad abiejų kraštų partizanai kitaip įsivaizdavo priešą įsikūnijimą ir pasirinko kitus taikinius. Žinoma, daug ką lemti galėjo drąsa,

²⁵ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas T. Strokač visiems USSR Vakarų sričių valdybų viršininkams, 1945-07-05.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 117.

²⁶ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj visiems USSR Vakarų sričių valdybų viršininkams, 1945 m. liepos mėn.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 100.

²⁷ STARKAUSKAS, J., Op. cit., p. 74.

²⁸ [USSR vidaus reikalų ministro T. Strokač pasirašyta pažyma apie kovą su banditizmu Vakarų Ukrainos srityse 1944–1947-02-10.] *HDA SBU*, f. 2, s. 545, l. 8.

²⁹ STARKAUSKAS, J. Op. cit. p. 76.

³⁰ *Ibid.*, p. 83

³¹ ANUŠAUSKAS, A. Op. cit.

ryžtingumas ir kiti žmogiškieji veiksniai. 1948 m. USSR MVD duomenimis, nuo ukrainiečių kovotojų rankos žuvo 1 824 asmenys. Iš jų sovietinio-partinio aktyvo 783, MVD ir milicininkų 176, karių 54, vietos gyventojų 811³². Taigi, kur sovietų valdžia galėjo labiau pajusti partizanų veiklą, ar žuvus tegul ir slaptu darbu saugumui įtariamam kaimiečiui, ar vidutinės grandies sovietų pareigūnui, ar kariui. Štai įvykių pavyzdžiai ataskaitose, atsiunčiamose iš Vakarų Ukrainos. 1945 m. ukrainiečių kovotojai trikdė karinius ryšius. Voluinės, Ternopolio ir kt. srityse jie sistemingai gadino magistralines telegrafo-telefono linijas, dėl ko ryšys tarp SSRS Generalinio štabo ir frontų štabų sistemingai ilgam laikui nutrūkdavo. 1944 m. gruodžio 18 d. kautynėse Voluinės srityje 200 žmonių „gauja“ (skaičiai gali būti nepatikimi), ginkluota lengvomis patrankomis, minosvaidžiais ir kulkosvaidžiais, pamušė ir sudegino šarvuotį, kuris buvo išsiųstas padėti susisiekimo postams³³. Dažniau nei Lietuvoje ten partizanai užpuldavo geležinkelio objektus, susprogdindavo geležinkelio tiltus³⁴, užminuodavo geležinkelius, kaip antai, 1945 m. gegužės 11 d. Voluinės srityje apšaudytas ant minos užvažiuavęs šarvuotas traukinys, po 2 val. ten atstatytas eismas³⁵. Arba puolimai turėdavo ūkinį pobūdį. 1945 m. rugsėjo 29 d. Stanislavo srityje užpulta naftos verslovė. Neva saugantis NKVD³⁶ garnizonas išsklaidė „gaują“, bet ji suspėjo padegti šešis bokštus³⁷. Per užpuolimus ir kitas akcijas į ukrainiečių kovotojų rankas patekdavo slaptų dokumentų. Taip NKVD likvidavus OUN Galicijos referentūrą, paimta NKVD ir NKGB³⁸ sričių valdybų dokumentų, kurie jau padauginti buvo išsiųsti į žemesnes kovotojų grandis. Pvz., dokumentas apie verbavimą, nesėkmes darbe³⁹. Žinant tokius nevienetinius atvejus, galima nuspėti, kur Maskva labiau galėjo pastebėti pasipriešinimą. Į kovą su kuo buvo nukreipta daugiau pajėgų? Čia tokie psichologiniai momentai.

Į Vakarų Ukrainą dažniau atvykdavo kovos su partizaniniu judėjimu koordinatoriai iš Maskvos, žinoma, jie apsilankydavo ir Lietuvoje, ypač 1945 m. Bet didesnis dėmesys skirtas įvykiams Vakarų Ukrainoje. Tai lyg rodytų, kad pasipriešinimo nuslopinimas Vakarų Ukrainoje užėmė pirmą vietą, o Lietuvoje tai buvo svarbus, bet antraei-

³² [USSR vidaus reikalų ministras T. Strokač Ukrainos komunistų partijos sekretoriui N. Chruščiovui, 1949-05-20.] *HDA SBU*, f. 16, op. 1, s. 697, l. 4. Čia irgi pasitaiko statistinių neaiškumų, MVD dažnai kritikavo MGB, žr.: *Ibid.*, l. 40.

³³ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj USSR NKVD sričių valdybų viršininkams, 1945-01-09.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 10.

³⁴ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas T. Strokač NKVD Ukrainos pasienio apygardos kariuomenės viršininkui gen. mjr. P. Burmakui, 1945-09-28.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 223.

³⁵ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas I. Loburenko SSRS vidaus reikalų liaudies komisariui L. Berijai, 1945-05-12.] *HDA SBU*, f. 2, s. 191.

³⁶ Rus. k. Народный комиссариат внутренних дел, liet. k. Vidaus reikalų liaudies komisariatas.

³⁷ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas T. Strokač SSRS vidaus reikalų liaudies komisariui L. Berijai ir kitiems, 1945-10-01.] *HDA SBU*, f. 2, s. 191.

³⁸ Rus. k. Народный комиссариат государственной безопасности, liet. k. Valstybės saugumo liaudies komisariatas.

³⁹ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas T. Strokač visų USSR NKVD Vakarų sričių valdybų viršininkams, 1945 m. birželio mėn.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 65.

lis uždavinys, lyginant su Vakarų Ukraina. Vėlesnėje sovietinėje literatūroje vakarų ukrainiečių pasipriešinimas (kovotojai vadinti „banderovcais“) tapo apibendrinančiu reiškiniu, apibūdinančiu „nacionalistų“ pasipriešinimą Sovietų Sąjungoje po Antrojo pasaulinio karo.

Ta pati sistema slopino pasipriešinimus, naudodama panašias priemones, tik skyrėsi jų mastai. Sovietų saugumo darbuotojai būdavo perkelti iš Ukrainos į Lietuvą ir atgal, taip dalijantis patirtimi, išbandant jau praktikoje taikytus būdus. Didesnę patirtį įgydavo čekistai, tarnavę Vakarų Ukrainoje. Štai iš Vakarų Ukrainos į Lietuvą 1946 m. atkeltas mjr. Aleksejus Sokolovas, kūręs ir vadovavęs agentų-smogikų grupėms. Arba štai Stepanas Oleinikas (g. 1912 m. Vinicos sr.). Iš Maskvos jis komandiruotas į Kauną, kur 1951 m. paskirtas Kauno srities valdybos 2 N skyriaus viršininku. 1953 m. perkeltas į Rovną, vėliau į Voluinę, eiti sričių valdybų viršininkų pavaduotojo pareigas⁴⁰. Tarnavusių Vakarų Ukrainoje sovietų valdžia buvo linkusi labiau įvertinti, ne tik pinigėmis premijomis, kai kada net masiškai teikiant juos valstybiniais apdovanojimams (ordinams ir medaliams). Apdovanojimams teikti net specialiųjų grupių vadai ir kovotojai, t. y. perverbuoti buvę pasipriešinimo dalyviai, kurie, anot vieno dokumento, pasireiškė kaip „valingi, narsūs ir iniciatyvūs kovotojai“⁴¹. Tai reikštų, kad kova su UPA buvo prilyginama kariniams veiksams fronte.

Fiziškai silpnėjant pasipriešinimui Vakarų Ukrainoje, galėjo labiau panašėti abiejų kraštų partizanų kovos sąlygos. Pavyzdžiui, patikimiausia slėpimosi vieta laikytos požeminės slėptuvės. Vakarų Ukrainos kovotojai jas įrengdavo gyventojų namuose, tarpukalnėse, griovose, miškų masyvuose, maskuojant angas ir vėdinimą⁴². Taip pat abiejų tautų kovotojai laikėsi panašių konspiracinių gudrybių, slaptų ryšių palaikymo būdų ir kt. MGB teigė, kad OUN nariai, o ypač vadai, „patyrę nelegalai ir konspiratoriai, turintys didelę, ilgametę priešiško pogrindžio veiklos patirtį, jie yra gabūs žvalgai, mokantys greitai persitvarkyti priklausomai nuo besiklostančių aplinkybių“⁴³. Tai taikytina ir lietuvių partizanų vadams. Nagrinėjant konkrečius pavyzdžius matyti, kad neretai partizanai vienur ir kitur vengdavo pasiduoti gyvi. Tai byloja apie asmenines nuotaikas ir pasiryžimą. Dar daugiau panašumų matytume, žvelgdami į partizaninės kovos slopinimo būdus.

⁴⁰ [Sovietų saugumo darbuotojo S. Oleinik tarnybinė kortelė, 1955 m.] *HDA SBU*, [neinventorintas].

⁴¹ [USSR NKVD Kovos su banditizmu valdybos poskyrio viršininko pavaduotojas Kaščėjev USSR NKVD vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui T. Strokač, 1945 m. birželio mėn.] *HDA SBU*, f. 2, s. 192, l. 56a.

⁴² [USSR MGB 2 N valdybos viršininko pavaduotojo Šorubalka pasirašyta orientuotė apie operatyvinių čekistinių grupių darbo priemonės ieškant ir likviduojant OUN ginkluoto banditinio pogrindžio narius Vakarų Ukrainos srityse, 1952-03-01.] *HDA SBU*, f. 16, op. 1, s. 869, l. 20.

⁴³ [USSR MGB 2 N valdybos viršininko pavaduotojo Pastelnak aiškinamasis raštas USSR valstybės saugumo ministrui S. Savčenko, 1947-11-30.] *HDA SBU*, f. 2, s. 735, l. 2.

Sovietų saugumo statistika apie partizanų nuostolius Vakarų Ukrainoje

Nagrinėjant įvairių karų istorijas, būtina žinoti, kokius nuostolius patirdavo besikaunančios pusės. Kitu atveju būtų sudėtinga spręsti, kuri pusė efektyviau kovojo. Vakarų Ukrainos atveju puolančioji sovietų pusė turėjo visakeriopą jėgos persvarą, todėl nesunku nuspėti, kas galėjo kariškai nugalėti. Sprendžiant iš sovietų saugumo ataskaitų (ypač 1944–1945 m.), atrodytų, kad puolami partizanai beveik nesugebėjo pasipriešinti ir jų žūdavo dešimtimis ar šimtais daugiau nei sovietų karių. Pagal tai reikėtų daryti išvadą, kad partizanai buvo prasti kariai. Bet ar sovietų saugumo statistika, pateikta net slaptuose dokumentuose, yra patikima? Čia galima matyti daug situacinių panašumų tarp Vakarų Ukrainos ir Lietuvos.

Dažnai dabartinėje istorinėje lietuvių literatūroje pateikiamas partizanų patirtų nuostolių skaičius yra tiesiog nurašytas iš sovietų saugumo suvestinių dokumentų, rečiau užduodant klausimą, kiek tai tikslu. Pagal tai ir peršasi aukščiau pateikta išvada apie kovos efektyvumą. Bet šiek tiek atidžiau žvelgiant į tą pačią archyvinę medžiagą, kyla kai kurių pagrįstų abejonių dėl statistikos patikimumo. Tai ypač pastebėtina nagrinėjant kovos padėtį Vakarų Ukrainoje. Jau minėta, kad 1944–1945 m. ten vyko intensyvūs UPA ir sovietų karinių pajėgų susidūrimai, gerokai didesnio masto nei Lietuvoje, pritraukiant daug daugiau ir įvairesnės karinės technikos. 1944 m. pabaigoje ir 1945 m. pavasarį–vasarą taip pat vyko didžiausi kariniai susidūrimai per visą pasipriešinimo laikotarpį ir Lietuvoje (Kalniškės, Virtukų, Labanoro ir kt. miškuose). Jie dažniausiai minimi literatūroje, bet kiek jie tiksliai aprašomi, tai jau kitas klausimas. Minimais metais abiejuose kraštuose kovotojai patyrė didžiausius žmogiškuosius nuostolius. Bet grįžkime prie sovietų statistikos. Pateiksime gana tipinius pavyzdžius iš NKVD medžiagos, esančios SBU archyve. Štai 1944 m. kovo 27 d. Rovno srityje 300 NKVD vidaus kariuomenės karių puolė „gaują“, kurioje būta iki 500 žmonių. Per 6 valandas trukusias kautynes „gauja“ buvo visiškai likviduota. Kautynių lauke suskaičiuota 434 žuvę „banditai“, gyvų paimta 10. Surinkta 10 kulkosvaidžių, 15 automatų, 35 šautuvai, 10 000 šovinių, 9 arkliai. Sovietų pusės nuostoliai: žuvo 22 kariai, iš jų 4 karininkai, ir 10 sužeistų⁴⁴. Arba tų pačių metų balandžio 7 d. toje pačioje srityje ukrainiečių kovotojai užpuolė NKVD garnizoną, turintį 2 tankus. „Banditai“ ėjo net į durtuvų kautynes. Per pusantros valandos žuvo 69 „banditai“, tarp kurių aptikti 3 „pagal požymius“ vokiečiai. Likusieji atsitraukė. Po susidūrimo paimtas 1 kulkosvaidis, 4 šautuvai. Iš NKVD pusės žuvo 5, sužeisti 2⁴⁵. Kitais metais aprašymų vaizdai nesikeitė. 1945 m. gegužės 17 d. Lvovo srityje NKVD pasienio kariuomenės daliniai mesti prieš 150 žmonių „gaują“. Per dvi valandas trukusias kautynes žuvo

⁴⁴ [USSR NKGB operatyvinė suvestinė, 1944-04-06.] *HDA SBU*, f. 2, s. 134, l. 90.

⁴⁵ [USSR NKGB operatyvinė suvestinė, 1944-04-11]. *HDA SBU*, f. 2, s. 134, l. 106–107.

135, sulaikyti 6 „banditai“. Surinkti trofėjai: 1 granatsvaidis, 1 sunkusis kulkosvaidis, 2 rankiniai kulkosvaidžiai, 13 automatų, 21 šautuvas, 4 pistoletai⁴⁶. Tai ne vienetiniai ar sąmoningai iš archyvinės medžiagos parinkti atvejai, tai to meto kautynių aprašymo tendencijos. Sovietų saugumas sugebėdavo „suskaičiuoti“ ukrainiečių kovotojų nuostolius net tais atvejais, kai patys sovietų kariai pasitraukdavo ar pabėgdavo iš kautynių vietos. Ar būtų racionalu aklaui pasitikėti tokiais karo metams būdingais sovietų aprašymais? Antrojo pasaulinio karo pavyzdžiai rodo, kaip ne kas kitas, o sovietai mėgdavo išpūsti priešininko pajėgų dydį ir tariamus nuostolius. Iš pateiktų kautynių aprašymų išeitų, kad gerokai daugiau nei pusė žuvusiųjų buvo beginkliai asmenys, įvardyti „banditais“, nes niekaip neatitinka žuvusiųjų ir paimtų trofėjų skaičiai. Kas tai – sušaudyti civiliai žmonės ar tiesiog sovietų saugumiečių fantazijos, norint parodyti gerus kovos rezultatus. Turbūt būta vieno ir kito. Galima spėti, kad prieš nuostoliai ataskaitose buvo didinami nuolat. Netgi paimtų trofėjų skaičiumi, nurodytu dokumentuose, pasitikėti negalima, nes šioje apskaitoje irgi būta netvarkos. 1945 m. NKVD patikrinus kai kurių padaliniuose esančių trofėjų apskaitą, rasta, anot tikrintojų, „akių dūmimo“. Štai palyginus vieno pasienio pulko 1944 m. rugsėjo 1 d. – 1945 m. gegužės 31 d. ataskaitose nurodytus trofėjus su realybėje esančiais, rasta neatitikimų. Trūko 39 kulkosvaidžių, 167 šautuvų, 10 pistoletų⁴⁷. Tokia padėtis negalėjo susiklostyti tik viename dalinyje. Kas tai – išekvojimas ar irgi tiesiog fantazijos rašant atskaitas? Faktas, kad klastota jau pildant pirminius dokumentus. Taigi ko verta statistika. Išeina, kad žuvo dar mažiau ginkluotų kovotojų. Kaip atrodytų suvestiniai kelerių metų sovietų saugumo duomenys?

1 lentelė. Žuvusiųjų, suimtųjų, pasidavusių ukrainiečių kovotojų statistika (pagal USSR MVD duomenis)

Metai	Žuvusieji	Suimti „banditai ir kiti“	Pasidavusieji	Paimtų ginklų vienetai
1944	57 405	9 383	29 204	28 346
1945	45 935	19 028	79 354	41 042
1946	10 940	8 191	7 464	21 325
Iš viso	114 280	36 602	116 022	90 713

Lentelė sudaryta remiantis USSR vidaus reikalų ministro T. Strokač pažyma apie kovą su banditizmu Vakarų Ukrainos srityse 1944–1947-02-10. *HDA SBU*, f. 2, s. 545, l. 6–8.

Žinant sovietų saugumiečių statistikos trūkumus, šios lentelės duomenimis irgi nevertėtų aklaui pasitikėti. Neaišku, kiek tiksliai net matematiškai suskaičiuota, nekal-

⁴⁶ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui L. Berijai, 1945-05-19.] *HDA SBU*, f. 2, s. 191.

⁴⁷ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas T. Strokač visiems USSR NKVD Vakarų sričių valdybų viršininkams, 1945-05-08.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 60–61.

bant apie pirminių dokumentų klaidas. Šiuo atveju vertos dėmesio tik kai kurios skaičių tendencijos. Skaičiai rodo, kad 1944–1945 m. ukrainiečių kovotojai buvo mažiau nei pusiau ginkluoti asmenys, puolę sovietų valdžią. O jau 1946 m. jie tampa daug geriau ginkluoti, nes paimtais trofėjiniais ginklais jau galima būtų „apginkluoti“ visus žuvusiuosius ir dar užtektų suimtiesiems ir pasidavusiesiems. Taigi išeitų, kad silpnėjant kovoms partizanai vis geriau ginklavosi, nors 1944 m., slenkant frontui, ginkluotės buvo galima gauti daugiau ir įvairesnės. Nežinia, kiek į šią paimtos ginkluotės statistiką įtraukta tiesiog iš eilinių žmonių konfiskuotų ginklų. Tai tik labiau iškreiptų NKVD kovos su „banditais“ statistiką. Šie suvestiniai skaičiai rodo saugumiečių gyrimąsi, fantazijas, apsileidimą. Atrodo, kad kuo didesnius parodai prieš nuostolius, tuo paties laimėjimas įspūdingesnis (nurodymai ir planai sėkmingai vykdomi), ir patiriami nuostoliai atrodo menkesni. 1946 m. MVD duomenys laikytini pagrįstesniais ir logiškesniais. Taigi lentelės duomenys leistų formuoti prielaidą, kad 1944–1945 m. reikėtų sumažinti bendrą žuvusių kovotojų skaičių bent perpus. Padidinimą laikyti saugumiečių fantazijų rezultatu, dirbtinai išpučiant tariamai žuvusiųjų skaičių ir nužudytus civilius paverčiant „banditais“. Minimais metais NKVD „suskaičiavo“ daugiausia nukautų „banditų“, taigi gerokai koreguotųsi ir bendras žuvusiųjų skaičius. Nepatikimiausia yra statistika tų metų, kai žūtys buvo didžiausios. Manytume, kad ta pati padėtis būtų Lietuvoje, nes 1944–1945 m. statistika irgi atrodo labai išpūsta sovietų naudai. Ataskaitose tariamai kovose žuvę partizanai ar iš tikrųjų nužudyti beginkliai asmenys yra įrašyti į bendrą statistiką. Tai ypač pastebima konkrečiuose susidūrimų aprašymuose. Štai NKVD ataskaitoje apie 1945 m. kovo 27 d. Ažagų–Eimuliškių kautynes (Panevėžio apskritis) nurodyta, kad žuvo 120 (kitur 121) partizanų, 18 pateko į nelaisvę. NKVD pulko nuostoliai: 2 žuvę ir 11 sužeista. Čekistai vaizdžiai aprašė kautynių eigą, ypač kaip drąsiai ir sumaniai kovėsi kareiviai, bet jie paėmė iš viso tik 49 ginklus, kartu teigiama, kad vietovė pelkėta, o „banditai“ slėpė ir mėtė ginklus, todėl visų surinkti buvo neįmanoma. Kitais duomenimis, galėjo žūti apie 76–80 partizanų⁴⁸. Bendra 1945 m. sovietų saugumo statistika rodytų, kad tais metais žuvo 9 777, suimta 7 747, legalizuota 36 272, t. y. iš viso 53 796 vadinamieji „banditai“. Paimta 14 931 vienetas įvairių ginklų⁴⁹. 1946 m. Lietuvoje, kaip ir Vakarų Ukrainoje, paimtų ginklų skaičiai viršija žuvusiųjų ir suimtųjų skaičių. Tais metais žuvo, suimta, legalizuota atitinkamai 2 142, 3 056, 1 055, iš viso 6 253. Paimta 7 333 vienetai ginklų⁵⁰.

Ar slėpė sovietų pusė patiriamus savus nuostolius, ne taip paprasta vienareikšmiškai atsakyti. Antrojo pasaulinio karo metų sovietų statistika yra suvelta, taigi 1944–

⁴⁸ STARKAUSKAS, J. Op. cit., p. 240; KASPARAS, Kęstutis. *Lietuvos karas*. Kaunas, 1999, p. 262; [LSSR NKVD Panevėžio apskr. skyriaus viršininko mjr. V. Bogomolov specialus pranešimas LSSR vidaus reikalų komisaro pavaduotojui P. Kapralovui, 1945-03-29.] *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 1350, l. 117 ap.

⁴⁹ Apskaiciuota remiantis MGB sudaryta lentele, žr. TININIS, Vytautas. *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje*. T. 2. Vilnius, 2003, p. 75.

⁵⁰ Ibid.

1945 m. savų nuostolių, patirtų kovose su Vakarų Ukrainos kovotojais, duomenys irgi gali būti nepatikimi. Vis dėlto tiksli statistika ir sovietų saugumo skaičiavimai – nesuderinami dalykai.

Sovietų saugumo agentūra. Vakarų Ukrainos atvejis

84

Studijuojama SBU medžiaga gali padėti giliau pažinti ir suprasti teorinį sovietų saugumo agentūrinio aparato vaizdinį, koks jis turėjo būti planuose ir koks buvo realybėje. Kaip turėjo būti parenkama agentūra ir ja naudojamas? Šiais požiūriais sovietų saugumo praktika buvo visur panaši, o kartais netgi šabloniška. Tokią padėtį gali padėti iliustruoti ne tik operatyviniai dokumentai, bet ir įvairių pasitarimų, susirinkimų medžiaga, kur stenografuotos kalbos vaizdžiai perteikė sovietų saugumiečių išsakytas mintis. Tuo remiantis galima teigti, kad net patys verbuotojai (operatyviniai darbuotojai) nebuvo idealūs, kaip juos vaizdavo ir vaizduoja įvairi propagandinė literatūra. Štai kaip apie sovietų saugumiečių drausmę kalbėjo USSR valstybės saugumo ministras Nikolajus Kovolčukas: „Labai daug disciplinos pažeidimų ir organuose, ir kariuomenėje. Daug girtuokliavimo atvejų, daug aplaidaus požiūrio į savo pareigas, daug kitų pažeidimų atvejų, daug tarybinio teisėtumo pažeidimų.“ Todėl reikėjo stiprinti auklėjamąjį darbą⁵¹. Anot ministro, idealiau turėjo atrodyti taip: „Aš keliu klausimą, kad čekistai neturi teisės gerti. Tai mano gilus įsitikinimas. 24 valandas per parą jis būna kovos poste [...], bet kuriuo momentu gali būti pašauktas vykdyti kovinę čekistinę užduotį [...]. Čekistas visada turi būti blaivus.“⁵² O girtavimas ir vietinių gyventojų apiplėšinėjimas vyko nuolat. Ne kartą dokumentuose buvo konstatuojama, kad Vakarų Ukrainoje saugumo darbuotojai terorizavo valstiečius, reikalavo maisto produktų, degtinės⁵³. Tokie darbuotojai organizavo kovą su ukrainiečių kovotojais.

Agentūra verbuota iš vietos gyventojų, kuriais nepasitikėta. Tokios pačios tendencijos pastebimos ir pokario Lietuvoje. Tik apie vietos gyventojų nepatikimumą Vakarų Ukrainoje kai kada būdavo pasakoma dar griežčiau. Štai MGB Stanislavo srities valdybos viršininkas plk. R. Sarajevas prašė sankcijos tremti gyventojus, nes, anot jo, „yra kaimų, kur sunku rasti tarybų valdžios draugų. Aš prašyčiau duoti mums galimybę iš tokių kaimų visiškai išstremti [visus gyventojus]“⁵⁴. Jis tai laikė tinkama priemone partizaniniam pasipriešinimui slopinti. Taigi nepasitikėjimas vietiniais buvo gana vyraujanti pozicija, tik šiek tiek skyrėsi nei Lietuvoje. Čia būdavo atkeliami dirbti čekistai iš kitų sovietinių respublikų, o į Vakarų Ukrainą buvo atkeliami dirbti asmenys iš Rytų

⁵¹ [USSR MGB operatyvinio pasitarimo, įvykusio 1950 m. balandžio 22 d. Lvove, stenograma.] *HDA SBU*, f. 16, op. 1, s. 743, l. 155.

⁵² *Ibid.*, l. 157.

⁵³ *Ibid.*, l. 159.

⁵⁴ *Ibid.*, l. 20.

Ukrainos, kurie sovietų valdžiai atrodė patikimesni⁵⁵. Taigi vyravo aiškūs rytų ir vakarų ukrainiečių vertinimo skirtumai, išlikę ilgą laiką.

Žvelgiant iš šalies, atrodo, tarsi kyla prieštaravimas, nepasitikima vietiniais, bet jie nuolat turi būti verbuojami slaptam darbui. Agentūrinio darbo aktyvinimas ir stiprinimas buvo nuolatinis aukštesnių viršinių nurodymas, nes visos planuojamos kovos su UPA priemonės turėjo remtis agentūros teikiamais duomenimis. Todėl visuomet reikėtų pabrėžti, kad dažniausiai įtraukiama į agentūrinį-informatorių tinklą buvo priverstinai, nurodant: „Drąsiau praktikuoti verbavimą, remiantis kompromituojančios medžiagos baze.“⁵⁶ Tai reiškė, kad asmuo gali pasirinkti: jo paties ir artimųjų represavimas arba slaptas darbas. Skatinta verbuoti tokius asmenis, kurie buvo artimai susiję su kovotojais, „patriotiškai“ nusiteikę vietos gyventojai, taip pat susikompromitavusius, suimtus ar pasidavusius OUN narius ir UPA dalyvius⁵⁷. Žinoma, „patriotiškai“ nusiteikusių ir gebančių dirbti retai pasitaikydavo, nes tokiais „lojaliai nusiteikusiaisiais“ pagrindžio dalyviai nepasitikėjo. Metodiniuose nurodymuose teoriškai tokiam verbavimui buvo teikiama pirmenybė. Materialiai atlyginama būdavo jau po nuveiktų darbų, ir tai tik stimuliuo tolesnį bendradarbiavimą ir mažino asmens išsilaisvinimo nuo slaptojo darbo galimybes. Panaši situacija buvo ir pokario Lietuvoje. Šis verbavimo pagrindas visada turi atkreipti dėmesį, svarstant išdavysčių ar neišdavysčių klausimus.

Svarbu pažvelgti, kaip buvo vaizduojamas tobulo slaptojo bendradarbio portretas. Akcentuosime dvi slaptųjų bendradarbių kategorijas: agentas ir informatorius. Pagal teorinį vaizdinį, vykdomų priemonių sėkmė priklausė nuo agento savybių, santykio su tiriamą aplinka, darbo sąlygų, nuo teisingo vadovavimo, auklėjimo, operatyvinio naudojimo. Svarbu buvo agento mokėjimas stiprinti pažintis, rasti bendrą kalbą su dominančiu asmeniu, laikytis konspiracijos ir disciplinos. Apibendrintai teigiant: „pagal asmenines savybes agentas turi būti drąsus, ryžtingas, išradingas, mokėti greitai orientotis padėtyje, priimti pirmus nutarimus ir reikšti iniciatyvą, objektyviai pateikti faktus, būti sąžiningas ir atviras darbe su mumis“⁵⁸. Šiek tiek mažesni reikalavimai kelti informatoriams, iš kurių turėjo būti gaunami pirminiai duomenys apie kieno nors „priešišką“ veiklą. Anot metodinių nurodymų: „Pagal asmenines savybes informatorius turi turėti tam tikrą akiratį, būti išmoningas, išlaikytas ir ne plepys.“ Jis galėjo būti pervestas į agentų kategoriją⁵⁹. Toks buvo teorinis aprašymas, kuris ne visuomet sutiko su realiu vaizdu. Pats verbavimas irgi turėjo savo specifiką, kur

⁵⁵ Ibid., l. 4.

⁵⁶ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas Kalnenko visiems USSR NKVD sričių valdybų viršininkams, 1945-01-08.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 9.

⁵⁷ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj visiems USSR NKVD Vakarų sričių valdybų viršininkams, 1945 m. spalio mėn.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 217.

⁵⁸ [MVD lekcija „Pagrindiniai agentūrinio darbo principai ir metodai“, 1946 m.] *HDA SBU*, f. 2, s. 394, l. 36.

⁵⁹ Ibid., l. 38.

negalėjo būti šabloniškumo. Tie paties metodiniai nurodymai teigė, kad nesama standartinių verbavimo būdų, nes kiekvienas verbavimo objektas turi individualius charakterio bruožus ir psichologinius ypatumus⁶⁰. Bet šabloniškumo čekistų darbe pasitaikė daug. Dar 1945 m. USSR NKVD vadovybė manė (ir laikė trūkumu), kad daugelis rajonų viršininkų ir operatyvinės sudėties narių neturėjo „kūrybinės čekistinės minties organizuojant agentūrines-operatyvines kombinacijas, dabartiniu metu esančias viena iš svarbiausių priemonių likviduojant banditizmą“⁶¹. Į vadovybės nurodymus stiprinti ir aktyvinti agentūrinį-informatorių tinklą atsakyta tinklo kiekybiniu plėtimu. Daugelis prievarta įtrauktųjų vengė darbo ir nebuvo itin naudingi. Todėl 1951 m. aiškiai konstatuota, kad vyko skubūs verbavimai, pamirštant, jog „agentūra – tai ne savitikslis, o priemonė pagrindiniam tikslui pasiekti, t. y. kontrrevoliucijos sutriuškinimas. Masiniai ir neapgalvoti verbavimai užteršia mūsų tinklą nereikalingu balastu, o svarbiausia – iššifruoja čekistinių organų darbo metodus“⁶². Todėl 1952 m. pradžioje SSRS MGB išleido įsakymą dėl agentūros skaičiaus sumažinimo. Vėl rastume daug panašumų su masišku agentūros verbavimu Lietuvoje. Kita vertus, sovietų saugumo apsiskaičiavimai, šabloninis darbas buvo naudingi kovotojams tiek Vakarų Ukrainoje, tiek Lietuvoje.

Dar reikėtų pažvelgti į vieną agentūrų rūšį – agentus-smogikus (arba vadinamąsias specialiąsias grupes), kurie taip pat naudoti prieš partizanus Lietuvoje. Vakarų Ukrainoje tokios grupės kurtos nuo 1944 m. ir laikytos, anot NKVD, efektyviu būdu, padedančiu likviduoti „banditizmą“. 1945 m. birželio mėn. Vakarų Ukrainoje veikė 156 specialiosios grupės, kuriose būta 1 783 asmenys⁶³. Remiantis SBU archyvo medžiaga, galima išsamiau pažinti tokių grupių veikimo tikslus ir principus. Tai aktualu, nagrinėjant tokių grupių veiklą Lietuvoje, kur 1946 m. panašią praktiką įgyvendino iš Vakarų Ukrainos atvykęs mjr. Aleksejus Sokolovas. Lietuvių istorinėje literatūroje jis įvardijamas kaip „specialistas“. Nors tarp tokių darbą dirbusiųjų Vakarų Ukrainoje jis nebuvo kažkuo išskirtinis. Iki atvykdamas į Lietuvą, jis tik užėmė USSR NKVD (MVD) Ternopolio srities valdybos Kovos su banditizmu skyriaus 1 poskyrio viršininko pareigas, kur už savo veiklą buvo pristatytas Raudonosios vėliavos ordino apdovanojimui (kas irgi nėra išskirtina, nes apdovanojimai buvo teikiami neretai). Keliuose panegiriniuose rašiniuose interneto portaluose jis iškeliamas kaip itin profesionalus⁶⁴. Jam pačiam

⁶⁰ Ibid., l. 44.

⁶¹ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj USSR NKVD Vakarų sričių valdybų viršininkams, 1945-12-07.] *HDA SBU*, f. 2, l. 213.

⁶² [USSR MGB vadovaujančiųjų ir operatyvinių darbuotojų pasitarimo, įvykusio 1951 m. rugpjūčio 1–2 d., stenograma.] *HDA SBU*, f. 16, op. 1, s. 814, l. 53.

⁶³ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj SSRS vidaus reikalų liaudies komisariui L. Berijai apie specialiosios grupės darbo organizavimą ir rezultatus kovojant su banditizmu Vakarų Ukrainos srityse, 1945 m.] *HDA SBU*, f. 2, s. 191.

⁶⁴ Podvigi maiora Sokolova. *Elektronnaia gazeta Zvezda Altaia*, 8.8.2019 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-03-18]. Prieitas per internetą: <<https://zvezdaaltaya.ru/2019/08/podvigi-majora-sokolova/>>; PLATUNOV, Evgeinii. Liudi legendy: organizator «Izhebanderovtsev» Aleksei Ivanovich Sokolov. *Forum poiskovykh dvizhe-*

netikėtai 1946 m. gegužę buvo permestas į Lietuvą⁶⁵. Vertinant visą jo biografiją, galima pasakyti, kad jis nepadarė kažkokios stulbinančios karjeros, nes užsitarnavo tik papulkininkio laipsnį ir 1950 m. buvo perkeltas tarnauti į Altajaus kraštą. Šiame SSRS užkampyje ir baigė tarnybą. Žinoma, negalima jo laikyti visiškai neišmanančiu reikalo saugumo darbuotoju⁶⁶. Kokią specialiųjų grupių veikimo patirtį jis galėjo atsivežti į Lietuvą?

Jau 1944 m. Vakarų Ukrainoje aiškiai matyta, kur galima būtų panaudoti agentus-smogikus. Jie pirmiausia turėjo padėti sunaikinti kovotojų vadovybę. Numatyta sudaryti jų grupes kiekviename rajone iš pasidavusių kovotojų (skambiau vadinti „iš-pirkusiais kaltę prieš tėvynę“), prieš tai pašalinus jų galimybę grįžti atgal į kovą (numatyta paimti įkaitais jų šeimos narius)⁶⁷. Buvę kovotojai buvo naudingi tuo, kad išmanė savo buvusių bendražygių elgseną, ryšius, konspiracines taisykles ir pan. Taip pat į grupes būdavo įterpiami buvę sovietiniai partizanai („kovpakovcai“, šis pavadinimas kilęs nuo sovietinių partizanų vado S. Kovpako pavardės), pažįstantys vietines sąlygas. Suprantama, jie buvo ideologiškai patikimesni. Lietuvoje buvę sovietiniai partizanai, apsimetę atsilikusiais Vokietijos kariuomenės kariais, panaudoti 1945 m.

Dažniausiai grupėms iš pasidavusių kovotojų vadovaudavo iš tikrųjų buvęs kovotojų vadas, o operatyviniam vadovavimui buvo įterpiamas NKVD darbuotojas. Tokių grupių sudėtį galima buvo matyti ir Lietuvoje.

Vakarų Ukrainoje per kelerius metų nusistovėjo pagrindinės agentų-smogikų veikimo kryptys: turimų agentūrinių žinių apie asmenis tikrinimas, agentūriniais ryšiais ir tardymo metu gautų duomenų naudojimas (suimami ar likviduojami kovotojų vadai ar eiliniai), partizanų organizacinių ryšių nustatymas ir agentų įterpimas, suimtųjų tardymas prisidengiant tikrųjų kovotojų vardu (išgaunant tai, ko jie nepasakė saugumui per tardymus), abejojančių kovotojų palenkimas pasiduoti, įtartinų paties saugumo agentų tikrinimas (paieška, suėmimas ar likvidavimas) ir t. t.⁶⁸ Agentai-smogikai nebuvo linę per daug rizikuoti patys, todėl gresiant iššifravimui ir negalint paimti pagal planą numatytų gyvų partizanų vadų, juos fiziškai likviduodavo. Žinant agentų-smogikų veiklos bruožus Lietuvoje, tikėtina, kad buvo mokomasi iš patirties, įgytos Vakarų Ukrainoje.

nii, 6.3.2010 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-03-18]. Prieitis per internetą: <<http://forum.patriotcenter.ru/index.php?topic=6150.0>>.

⁶⁵ Podvigi maiora Sokolova...

⁶⁶ Majoras Sokolovas generolui majorui draugui Gorškovui, 1945-02-03. *Genocidas ir rezistencija*, 1997, nr. 2, p. 137–144.

⁶⁷ [SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas A. Kruglov USSR NKVD Stanislavo, Drohobyčo, Rovno, Voluinės, Lvovo, Ternopolio sričių valdyboms, 1944-08-28.] *HDA SBU*, f. 2, op. 392, l. 23.

⁶⁸ [USSR MGB 2 N valdybos viršininko pavaduotojas Pastelnak USSR valstybės saugumo ministru S. Savčenko, 1947-11-30.] *HDA SBU*, f. 2, s. 735, l. 4–5.

Vakarų Ukrainoje agentams-smogikams skatinamosios priemonės buvo ne tik piniginės. Perverbuotieji kovotojai teikti net apdovanoti kariniais ordinais (ko Lietuvoje lyg ir nepasitaikė). Kai kada įsakus apie apdovanojimą net numatyta publikuoti centrinėje ir vietinėje spaudoje, kas, anot NKVD, „turės didelę įtaką moraliniam pakrikdymui gaujų likučių“ ir vietos gyventojų, dalyvaujančių „banditizmo“ likvidavimo Vakarų Ukrainoje procese, suaktyvinimui⁶⁹.

Nors sovietų saugumas tikrindavo agentus-smogikus, bet nebuvo išvengiama jų pabėgimo. Net 1952 m. balandžio mėn. Stanislave pabėgo šeši agentai-smogikai kartu su ginklais, žinantys čekistinius darbo metodus. Teko konstatuoti, kad pabėgimas buvo rimta nesėkmė, rodanti vietos MGB darbuotojų „aplaidumą ir pasileidimą“ darbe. Todėl nurodyta nuolat stebėti ir sekti agentus-smogikus, o ketinančius pabėgti slapta areštuoti, taip pat „neleisti MGB organų darbuotojų patiklaus ir familiaraus požiūrio“ į šiuos agentus⁷⁰ (šie nurodymai persiųsti ir į Vilnių, nes tai ir čia buvo aktu-
 88 | alu). 1953 m. visi pabėgusieji žuvo arba buvo suimti.

Apibendrinant galima teigti, kad SBU archyvo medžiaga padeda geriau suvokti įvairius slaptųjų bendradarbių verbavimo, agentų smogikų veiklos ir kt. mechanizmus.

Kariniai veiksmai prieš kovotojus. Vakarų Ukrainos pavyzdžiai

Visą antisovietinį partizaninį pasipriešinimą SSRS viduje daugiausia slopino vidaus kariuomenė, vadovaujama sovietų saugumo. Vykdamas konkrečias karines-čekistines operacijas, remtasi agentūriniais ar tardymo metu išgautais duomenimis. Tokie bendri teiginiai taikytini tiek Vakarų Ukrainai, tiek Lietuvai. Bet slopinimo mastai ir pasitelktų karinių-techninių priemonių įvairovė skyrėsi, ypač kalbant apie 1944–1945 m. Tuo laiku Vakarų Ukrainoje neretai į operacijas prieš kovotojus su kariuomene buvo pasiunčiama po keletą tankų⁷¹. Aviacija naudota ne tik teritorijoms žvalgyti. Štai 1944 m. kovo 25 d. Rovno srityje pagal gautus agentūrinius ir oro žvalgybos duomenis nustatyta kovotojų produktų bazė ir stovyklavietė miške. Toji vieta bombarduota⁷². Vakarų Ukrainoje vykdytos plačios ir ilgalaikės karinės operacijos. Pateiksime konkretų pavyzdį. 1945 m. nutarta balandžio mėnesį vykdyti „masinę koncentruotą čekistinę-karinę operaciją“ visoje Stanislavo srityje, daugiausia Karpatų kalnuose. Todėl panaudotos

⁶⁹ [USSR NKVD Voluinės srities valdybos viršininkas Jakovenko USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui T. Strokač, 1946-01-28.] *HDA SBU*, f. 2, s. 192, l. 3.

⁷⁰ [USSR MGB 2 N valdybos vyresniojo operatyvinio įgaliotinio Podlipenko pažyma, 1952-05-03.] *HDA SBU*, f. 2, s. 1871, l. 3–4.

⁷¹ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas T. Strokač visų USSR NKVD Vakarų sričių valdybų viršininkams, 1945-07-04/] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 74.

⁷² [USSR valstybės saugumo liaudies komisaro S. Savčenko pasirašyta operatyvinė suvestinė, 1944-03-24.] *HDA SBU*, f. 2, s. 134, l. 51 perv.

sirtyje esančios 17 ir 19 šaulių brigados, 256 NKVD vidaus kariuomenės pulkas, Prie-karpatės pasienio apygardos kariuomenės dalys, taip pat iš Lvovo srities dar permesta 17 vidaus kariuomenės brigada, 42 motošaulių pasienio pulkas, 89 pasienio pulko manevrinė grupė, 6 atskiras NKVD aviacijos pulkas. Be to, pritrauktas srityje dislokuotas 64 Raudonosios armijos atsargos šaulių pulkas, NKVD Ukrainos apygardos vidaus kariuomenės 2 tankų kuopa. Iš viso iki 11 tūkst. karių. Jie šukavo miškų masyvus, gyvenvietes. Operacija vykdyta pagal rajonus trimis etapais, kurie truko nuo balandžio 1 d. iki gegužės 9 d. Girtasi, kad per operaciją žuvo 2 157 ir paimti į nelaisvę 6 311 „banditų“, suimta 2 461 rėmėjas, 130 Raudonosios armijos dezertyrų, 3 013 vengiančiųjų mobilizacijos. Išstremta 772 „banditų“ šeimos, iš viso 1 800 žmonių. Patys pasidavė 3 997 „banditai“. Bet paimta tik 13 minosvaidžių, 10 prieštankinių šautuvų, 28 sunkieji kulkosvaidžiai, 127 rankiniai kulkosvaidžiai, 5 granatsvaidžiai, 244 automatai, 1 054 šautuvai, 179 pistoletai, 3 998 rankinės granatos, 3 900 minų, 566 124 šoviniai. Iš sovietų pusės žuvo 13 ir 39 sužeisti⁷³. Jei tikėtume šia ataskaita, matytume įspūdingą pergalę. Bet vėl atkreiptinas dėmesys į paimtos ginkluotės ir žuvusiųjų bei suimtųjų skaičiaus neatitikimą. Per tokią baudžiamąją operaciją labiausiai galėjo nukentėti neginkluoti vietiniai gyventojai. Atkreiptinas dėmesys į naudotos kariuomenės skaičių, operacijos plotą ir vykdymo laiką. Tokių pavyzdžių nerastume, nagrinėdami lietuvių partizaninio judėjimo slopinimo būdus. Reikia pasakyti, kad Vakarų Ukrainoje, skirtingai nei Lietuvoje, dažniau ir masiškiau buvo apdovanojami saugumo darbuotojai ir vidaus kariuomenės kariai, tarsi prilyginant juos fronto dalinių kariams.

1945 m. Vakarų Ukrainoje buvo sutelktos didelės karinės pajėgos. Be vidaus kariuomenės iš vietinių buvo kuriami naikintojų batalionai (ten jie nebuvo vadinami „liaudies gynėjais“ kaip Lietuvoje). Pateikiame iliustratyvių pavyzdžių. 1944 m. pavasarį Vakarų Ukrainoje dislokuota 31 540 vidaus kariuomenės karių⁷⁴, neskaitant kitų sovietų saugumo pajėgų. Vėliau pajėgos dar didintos. 1945 m. vasaros viduryje Černovcų srityje buvo keturi NKVD vidaus kariuomenės garnizonai, iš viso 500 karių, 17 naikintojų batalionų – 2 491, 318 vadinamųjų paramos grupių – 2 506 žmonės. NKVD duomenimis, srityje veikė aštuonios „gaujos“ iš 36 narių, kurios per tų metų birželio mėn. įvykdė septynis „pasireiškimus“⁷⁵. Kur veikė daugiau kovotojų, telktos didesnės pajėgos. Voluinės srityje būta 16 NKVD garnizonų su 2 900 žmonių, 30 naikintojų batalionų su 3 698 asmenimis, 798 paramos grupės su 7 541 žmogumi. Srityje veikė 30 „gaujų“ su 670 nariais, kurie birželio mėn. įvykdė 51 „pasireiškimą“⁷⁶. Visi šie skaičiai orientaciniai, siekiant parodyti bendrą mastą. Lietuvoje mastai būtų mažesni.

⁷³ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui L. Berijai, 1945-05-19.] *HDA SBU*, f. 2, s. 191.

⁷⁴ TKACHENKO, S. Op. cit., s. 318.

⁷⁵ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj USSR NKVD Černovcų srities valdybos viršininkui Rudenko, 1945-07-04.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 79.

⁷⁶ [USSR vidaus reikalų liaudies komisaras V. Riasnoj USSR NKVD Voluinės srities valdybos viršininkui Jakovenko, 1945 m. liepos mėn.] *HDA SBU*, f. 2, s. 213, l. 94.

Mažėjant kovotojų skaičiui, mažintos ir karinės pajėgos. 1947 m. perduodant vidaus kariuomenės pavaldumą iš MVD į MGB, Ukrainos vidaus kariuomenės apygardoje buvo 62, 65, 81, 82, 64 divizijos⁷⁷. Priminsime, kad 1945 m. Lietuvoje kovai su partizanais nuolat budėjo viena 4-oji vidaus kariuomenės divizija, kuri pagal sudėtį buvo didesnė už paprastą diviziją.

Vertas dėmesio klausimas, ar galėjo vidaus kariuomenės daliniuose tarnaujantys vakarų ukrainiečiai kovoti su lietuvių partizanais ir atvirksčiai. Į tai atsakytų nuostatai, pagal kuriuos tuo metu buvo mobilizuojama į vidaus kariuomenės dalinius. Dar 1952 m. nurodyta, kad į MGB vidaus kariuomenę turėjo būti imami „politiškai nesusikompromitavę, ideologiškai išlaikyti, moraliai patvarūs“, turintys ne mažiau kaip 4 klasių išsilavinimą, fiziškai parengti, tvirto kūno sudėjimo asmenys; pusę turėjo sudaryti darbininkai ar komjaunuoliai, kurių artimiausi giminaičiai (tėvai, broliai ir seserys) nebuvo susikompromitavę per vokiečių okupaciją, nebuvo nelaisvėje ar išvežti darbams į Vokietiją; taip pat neteisti už politinius ir kriminalinius nusikaltimus (išskyrus už kriminalinius nusikaltimus, už kuriuos bausta iki 6 metų laisvės atėmimu), silpnai mokantys kalbą ir t. t. Dar vienas punktas skelbė, kad vidaus kariuomenėje negalėjo tarnauti gimę Pabaltijo respublikose, Moldavijos SSR, Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos srityse⁷⁸. Tai ir atsako į pradinį klausimą. Šių kraštų žmonėmis sovietų valdžia nepasitikėjo, nors dar 1944 m. SSRS vidaus komisaro pavaduotojas S. Kruglovas nurodė, kad kuriant naikintojų batalionus reikėjo pašalinti „baiminimąsi ir bendrą nepasitikėjimą visais be išimties vietos gyventojais, su kuriais mums tenka dirbti“⁷⁹. Toks nurodymas atskleidžia, kad užimtų kraštų gyventojais nebuvo pasitikima. Lietuvoje irgi dažnai būdavo deklaruojamas pasitikėjimas vietiniais, bet jie vieni nebuvo paliekami prie valdymo įrankių. Pasitikėjimas buvo labai graduotas.

Vis labiau fiziškai silpstant partizaniniam judėjimui abiejuose kraštuose, vidaus kariuomenės veikimo taktika tapdavo vis panašesnė, pavyzdžiui, nuolatinės paieškos, pasalos, sekretai. Bet SBU archyve išliko daugiau metodinių priemonių apie antipartizaninės kovos bruožus. 1952 m. leistas „Ukrainos apygardos Vidaus apsaugos⁸⁰ dalinių charakteringų operatyvinės-kovinės veiklos pavyzdžių rinkinys“. Taip pat Vakarų Ukrainoje kariai dalydavo patirtimi per bendrus pasitarimus (to būta ir Lietuvoje). Dažnai deklaruoti bendrieji reikalavimai, garantuojantys sėkmę. Pavyzdžiui, paieškos grupės turėjo vykdyti ryžtingus ir atkaklius veiksmus, gerai organizuoti sąveiką tarp kautynių rikiuotės elementų. Vadovavimas padaliniais per operaciją turėjo būti lankstus, organizacija darni, ryšio darbas

⁷⁷ Управленіе внутрєнних войск НКВД-МВД Украинского округа. In MZAREULOV, Valentin. *Istoriia otechestvennykh spetssluzhb i pravookhranitel'nykh organov* [interaktyvus], [žiūrėta 2020-03-17]. Prieitis per internetą: <<http://shieldandsword.mozohin.ru/VD3462/troops/ov/ukraina.htm>>.

⁷⁸ [USSR valstybės saugumo ministro pavaduotojas A. Brovkin USSR MGB Kijevo valdybos viršininkui Sarajev, 1952 m. rugsėjo mėn.] *HDA SBU*, f. 16, op. 1, s. 869, l. 214–218.

⁷⁹ [SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas A. Kruglov USSR NKVD Stanislavo, Drohobyčo, Rovno, Voluinės, Lvovo, Ternopolio sričių valdyboms, 1944-08-28.] *HDA SBU*, f. 2, op. 392, l. 23.

⁸⁰ Taip tuo metu pervadinta SSRS vidaus kariuomenė.

nenutrūkstantis. Ir būtina pabrėžtas „partinis-politinis aprūpinimas, aukšta disciplina ir organizuotumas“⁸¹. Nurodoma, kad siekiant operaciją įvykdyti sėkmingai, reikia sugebėti išsaugoti paslaptį, veikti netikėtai ir greitai. Pozicijas reikėdavo užimti dažniausiai naktį, o pradėti švintant⁸². Pasalas ir sekretus reikėjo rengti ir dėl to, kad persekiojami kovotojai nuolat jaustų baimę ir neužtikrintumą⁸³.

Svarbūs aprašymai, kaip būdavo randami užmaskuoti partizanų bunkeriai. Kokie neatsargiai palikti daiktai galėjo nurodyti netoliese esančią slėptuvę, kokie partizanų neapsižiūrėjimai nulemdavo jų žūtį. Skaitant tokius karių patirties aprašymus, galima manyti, kad partizanams realiai nebuvo įmanoma visko sužiūrėti ir išvengti visų pavojų. Per karių pasitarimus buvo sprendžiama daug praktinių reikalų, pavyzdžiui, kaip paimti daugiau gyvų partizanų, kad šie nespėtų nusišauti bunkeryje. Nes tardant suimtuosius galima buvo išgauti daug žinių. Vienas patarimas buvo naudoti kilpas ant išėjimo iš bunkerio angos⁸⁴.

Vakarų Ukrainoje galima aptikti naudotų kovos priemonių, kurios Lietuvoje turbūt netaikytos, kaip antai, bunkerių prieigų minavimas. Aptikus tuščią bunkerį, jis buvo užminuojamas ir kartais sugrižę partizanai susisprogdindavo. 1951 m. minomis-siurprizais galėjo būti susprogdinti 19 (tais metais iš viso žuvo 1 119 kovotojų), 1952 m. 6 asmenys (tais metais žuvo 480)⁸⁵. Skaičiai rodo, kad tokia kovos priemonė nebuvo itin dažnai naudojama.

Tokių bendrų ir konkrečių kovinių nurodymų ir veiklos pavyzdžių galima rasti nemažai. Detaliai juos nagrinėjant, galima geriau pažinti vidaus kariuomenės veikimo taktiką tiek Vakarų Ukrainoje, tiek Lietuvoje.

Išvados

1. Kai kuriais aspektais yra sudėtinga lyginti Vakarų Ukrainos ir Lietuvos antisovietinį ginkluotą pasipriešinimą. Partizaninis judėjimas Vakarų Ukrainos srityse apėmė bent kelis kartus didesnius plotus, kuriuose gyveno kelis kartus daugiau gyventojų nei Lietuvoje. Ukrainiečių kovotojai turėjo didesnę pagrindinės veiklos patirtį, pradedant nuo XX a. 3-iojo dešimtmečio, todėl kovos su sovietų valdžia pradžioje jie jau turėjo savo organizacines struktūras, o Lietuvos partizanų vienijimasis vyko kovos sąlygomis. Skyrėsi Vakarų Ukrainos ir Lietuvos partizanų

⁸¹ Sbornik kharakternykh primerov operativno-boevoi deiatel'nosti chastei Vnutrennei okhrany MGB Ukrainskogo okruga. Za pervoe polugodie 1952 goda, 1952 g. *HDA SBU*, f. 13, s. 563, l. 18.

⁸² [SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas A. Kruglov USSR NKVD Stanislavo, Drohobyčo, Rovno, Voluinės, Lvovo, Ternopolio sričių valdyboms, 1944-08-28.] *HDA SBU*, f. 2, op. 392, l. 21.

⁸³ *Ibid.*, l. 22.

⁸⁴ [MGB Ukrainos apygardos vidaus kariuomenės tarnybos pirmūnų pasitarimo, įvykusio 1950 m. rugpjūčio 29 d. Lvove, medžiaga.] *HDA SBU*, f. 2, s. 1104, l. 163, 175.

⁸⁵ [USSR MVD IV valdybos viršininko Puškin pažyma, 1953-06-06.] *HDA SBU*, f. 2, s. 2140, l. 76.

pasirinkta kovos taktika. Vakarų Ukrainos kovotojai gerokai dažniau (procentiniu atžvilgiu) puolė sovietų karines dalis ir sovietų valdžios pareigūnus nei Lietuvoje. Ten partizanų vykdytos karinės akcijos atkreipė didesnę Maskvos dėmesį, todėl prieš kovotojus buvo nukreiptos didesnės karinės ir kitokios pajėgos.

2. Išsamiai nagrinėjant SBU archyve esančią medžiagą, aiškiai matyti įvairūs neatitiktimai sovietų saugumo pateikiamoje statistikoje apie ukrainiečių kovotojų patirtus nuostolius, ypač tai akivaizdu 1944–1945 m. pateikiamoje statistikoje. Analizuojant konkrečius pavyzdžius ir bendruosius suvestinius duomenis, matyti tendencija, kad buvo didinami Vakarų Ukrainos partizanų patiriami nuostoliai. Nes konkrečiuose įvykių aprašymuose ir apibendrintuose duomenyse beveik niekuomet neatitinka žuvusiųjų, suimtų, pasidavusių kovotojų skaičiai su paimtų trofėjų (ginkluotės) kiekiu. Tai galima paaiškinti sovietų saugumiečių fantazijomis, siekiant gerinti kovos rezultatus vadovybės akyse, taip pat nužudytų civilių gyventojų įrašymu į žuvusių tariamų „banditų“ skaičių. Nuo 1946 m. dokumentuose pateikiama statistika laikytina patikimesne. Žinant tokius faktus, koreguotųsi bendras žuvusių partizanų skaičius. Visa tai aktualu, nagrinėjant partizanų patirtus nuostolius Lietuvoje, nes jie dažniausiai literatūroje mechaniškai perrašomi iš sovietų saugumo ataskaitų.
3. SBU archyvo medžiaga padeda atskleisti asmenų įtraukimo į sovietų saugumo agentūrinį-informatorių tinklą mechanizmus. Analizuojant bylų medžiagą, galima matyti, koks turėjo būti idealus agento ar informatoriaus tipas ir koks buvo realybėje. Dažniausiai verbuota iš sovietų aplinkai priešiškos aplinkos, kuria iš anksto nepasitikėta. Teorinis slaptąjo bendradarbio vaizdinys (reikiamos asmeninės savybės, iniciatyvumas) retai atitiko realų tipą. Remiantis priverstinai užverbuotų asmenų teiktais duomenimis, rengtos priemonės prieš besipriešinančiuosius. Sovietų saugumo vadovybės nurodymai buvo nuolat stiprinti agentūrinį darbą, todėl slaptų bendradarbių tinklas buvo nuolat plečiamas; vėliau jį imta mažinti, suprantant, kad plačios slaptųjų bendradarbių gretos darbo kokybės negerino. Šias tendencijas galima matyti ir sovietų saugumo darbe Lietuvoje, o SBU archyvo medžiaga naudinga siekiant palyginti ir geriau suprasti sovietų saugumo slaptą darbą.
4. Nuo 1944 m. kovai su Vakarų Ukrainos kovotojais buvo pradėtos naudoti agentų-smogikų grupės, nusistovėjo jų naudojimo būdai. Ši agentų kategorija, į kurią buvo įtraukiami buvę kovotojai, dažniausiai būdavo nukreipiama nustatyti ar likviduoti pasipriešinimo vadovybę, infiltruoti į pogrindį ir t. t. Tokia veikimo praktika sėkmingai perkelta į Lietuvą, todėl SBU archyvo medžiaga yra aktuali, siekiant atskleisti šių agentų kategorijos formavimo, praktinio naudojimo mechanizmus.
5. Nagrinėjant karinius veiksmus prieš partizanus Vakarų Ukrainoje, matyti anti-partizaninių operacijų mastas 1944–1945 m., kuris Lietuvoje buvo gerokai mažesnis. Ten buvo naudojamos ne tik didesnės kiekybinės kariuomenės pajėgos, bet ir pasitelkiama šarvuotoji technika, aviacija. Pagal nuostatus, pasipriešinimą slopinusioje SSRS vidaus kariuomenėje negalėjo tarnauti Pabaltijo šalių ir Vaka-

ry Ukrainos gyventojai, nes buvo laikomi nepatikimais. Vėlesniu metu, silpstant pasipriešinimui, tiek Vakarų Ukrainoje, tiek Lietuvoje galima rasti daug panašių SSRS vidaus kariuomenės taikytos antipartizaninės taktikos elementų, kuriuos padeda atskleisti SBU archyvo medžiaga.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

- ANUŠAUSKAS, Arvydas. Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė. *Genocidas ir rezistencija*, 1997, nr. 2, p. 14–18.
- BURDS, Jeffrey. Agentura: Soviet Informants' Networks and Ukrainian Underground in Galicia, 1944–48. *East European Politics and Societies*, 1996, vol. 11, no. 1, pp. 89–130.
- DIUKOV, Aleksandr. *Milost' k padshim. Sovetskie repressii protiv natsistskikh posobnikov v Pribaltike*. Moskva, 2009.
- DIUKOV, Aleksandr. *Vtorostepennyi vrag. OUN, UPA i reshenie «evreiskogo voprosa»*. Moskva, 2008.
- KASPARAS, Kęstutis. *Lietuvos karas*. Kaunas, 1999.
- PLATUNOV, Evgenii. Liudi legendy: organizator «Izhebanderovtsev» Aleksei Ivanovich Sokolov. *Forum poiskovykh dvizhenii*, 6.3.2010 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-03-18]. Prieitis per internetą: <<http://forum.patriotcenter.ru/index.php?topic=6150.0>>.
- Podvigi maiora Sokolova. *Elektronnaija gazeta Zvezda Altaia*, 8.8.2019 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-03-18]. Prieitis per internetą: <<https://zvezdaaltaya.ru/2019/08/podvigi-majora-sokolova/>>.
- STARKAUSKAS, Juozas. *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 m. NKVD-MVD-MGB kariuomenė partizaninio karo laikotarpiu*. Vilnius, 1998.
- TKACHENKO, Sergei. *Povstancheskaia armii: taktika bor'by*. Minsk-Moskva, 2000.
- VJATROVIČ, Volodymyr. Ukrainiečių sukilėlių žygis į Baltijos šalis. *Genocidas ir rezistencija*, 2006, nr. 1, p. 116–121.
- TININIS, Vytautas. *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje*. T. 2. Vilnius, 2003.
- Upravlenie vnutrennikh voisk NKVD-MVD Ukrainского okruga. In MZAREULOV, Valentin. *Istoriia otechstvennykh spetssluzhb i pravookhranitel'nykh organov* [interaktyvus], [žiūrėta 2020-03-17]. Prieitis per internetą: <<http://shieldandsword.mozohin.ru/VD3462/troops/ov/ukraina.htm>>.
- VOVK, Oleksandr. Paskutinis karinis ir politinis sąjūdis dėl Ukrainos nepriklausomybės. *Genocidas ir rezistencija*, 1997, nr. 2, p. 7–13.

SOVIET SECURITY FORCES AGAINST UKRAINIAN AND LITHUANIAN PARTISANS,
1944–1953: THE SUPPRESSION OF THE ARMED RESISTANCE
(BASED ON MATERIAL FROM THE SBU)

Darius Juodis

Summary

The article is the first attempt to look for parallels and links between ways of suppressing the anti-Soviet armed resistance in West Ukraine and Lithuania, using material from the Haluzevyĭ derzhavnĭyĭ arkhiv Sluzhby bezpeky Ukraĭny (Sectoral State Archives of the SBU,

the Ukrainian Security Service) in Kyiv. The research focuses on issues that are most relevant to an analysis of the suppression of the resistance movement in Lithuania after the Second World War. Containing the files of the KGB (Komitet Gosudarstvennoi Bezopasnosti, Committee for State Security) and its predecessors, the archives of the SBU hold paper records similar to files from the same period compiled in Soviet Lithuania. The documents are comparable in terms of their structure, style and terminology. A closer examination of them reveals inaccuracies, distortions and tendentious conclusions, which are characteristic features of the documentation by the Soviet security forces.

It is not an easy task to compare the anti-Soviet armed resistance in Western Ukraine and in Lithuania after the Second World War, despite the fact that Moscow used the same security forces and the same measures to suppress both partisan movements. The areas of partisan activity in Ukraine were larger, and their scope was more ambitious, while the total population of Western Ukraine at that time was several times larger than the population of Lithuania. In 1944, Ukrainian fighters were more prepared to fight from an organisational point of view. It is no coincidence that the strongest anti-Soviet resistance took place in areas that had been part of Poland before 1939. The OUN (Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv, Organisation of Ukrainian Nationalists) was active in the underground there since the late 1920s. In 1942, its radical wing initiated the creation of the UPA (Ukrains'ka povstans'ka armiiā, Ukrainian Insurgent Army). The Lithuanian partisans, in turn, failed to create a common organisation in the first stage of their activity (1944–1945). The unifying organisation of the LLKS (Lietuvos laisvės kovos sąjūdis, Movement for the Struggle for the Freedom of Lithuania) was established in 1949.

A comparison of guerrilla combat action shows that the Ukrainian and Lithuanian resistance fighters imagined the enemy in different ways. Therefore, they also chose different targets. Compared to the Lithuanians, the Ukrainians attacked Soviet military units and people engaged in the activities of the Soviets and the Communist Party more often. Consequently, it can be assumed that Moscow had more opportunities to notice the resistance by the Western Ukrainians, and to feel its extent. Soviet security forces put significantly greater resources into the fight against them. In later Soviet literature, the resistance of the Western Ukrainians, the fighters being called '*banderovtsy*', became a phenomenon that most obviously represented all the activities of 'nationalists' in the Soviet Union after the Second World War. However, as the armed resistance in Western Ukraine gradually weakened, it increasingly resembled the struggle of the Lithuanian partisans (in terms of hiding techniques, communication systems, secrecy, etc).

Although the Soviet security forces used similar measures to suppress the resistance in Ukraine and Lithuania, the scale of each differed. Those who fought against the partisans in Western Ukraine tended to be rewarded more often by the Soviet government, not only in the form of cash prizes, but also with state awards, thus equating them with front-line fighters.

The losses of the warring parties are also worth considering. According to data from the NKVD (Narodnyi komissariat vnutrennikh del, People's Commissariat of Internal Affairs), it appears that the partisans in Western Ukraine were almost incapable of resisting. Many times more of them were killed compared to the losses of Soviet soldiers. However, in Soviet security forces documents from 1944 and 1945, the numbers of killed fighters

and the weapons taken from them often do not match. It appears from the documents that well over half of those killed were unarmed, called 'bandits'. It is not clear what this referred to: the number of shot civilians, or merely a fantasy by Soviet security officers, who wanted to show the good results of their activities. Probably both factors were present. However, this distorts the overall statistics of losses. Aggregate figures show the exaggerations, fantasies and negligence of security agents. Reporting high losses on the enemy side, and a minimum of their own losses, they were able to show their achievements (the successful execution of instructions and plans) in a more impressive light. The MVD (Ministerstvo vnutrennikh del, Ministry of Internal Affairs) first began providing more well-founded data after 1946. Therefore, it can be assumed that the total number of dead resistance fighters should be reduced by at least half in 1944 and 1945. This changes the total number of partisan losses quite significantly. It should be taken into account when analysing the losses suffered by the Lithuanian partisans, for they too are usually based solely on Soviet security forces statistics.

The Soviet security forces sought to recruit informants whose information was used as the basis for anti-partisan operations. However, locals who were recruited as secret collaborators were not actually trusted. Many of those who were involved in the violence were avoiding work, and were not particularly helpful. However, the article draws attention to one type of agent, the agents-stormtroopers (otherwise known as special groups), used against the partisans both in Western Ukraine and in Lithuania. These groups were formed in Western Ukraine after 1944, and according to the security forces, were considered an effective way to help eradicate 'banditry.' Over the years, agents-stormtroopers were used mainly to identify and liquidate partisan leaders, and to infiltrate underground networks and communications, etc. They were used in Lithuania as well. Therefore, the material kept in the SBU archives may help us to better understand undercover activities in Lithuania.

All anti-Soviet partisan movements in the USSR were largely suppressed by the internal troops of the Soviet security forces. According to the law, due to their unreliability, the people of the Baltic States and Western Ukraine could not serve in the internal troops of the USSR. Specific military and Cheka operations relied on information obtained from agents or during interrogations. All this is applicable to the situation in both Western Ukraine and Lithuania. However, the extent of the suppression activities and the specific military vehicles used for this purpose varied, especially in 1944 and 1945. At that time, both combat vehicles and aviation were often sent to operations against combatants in Western Ukraine. They were used not only to reconnoitre areas, but also to bomb them. Only as the partisan movement weakened did the battle tactics of the internal troops in Western Ukraine and Lithuania become increasingly similar.